

El-Makrîzî'nin İğâse ve El-Esedî'nin et-Teysîr'ine Göre Memlûklarda Ekonomik Kriz ve Enflasyon

Economic Crisis and Inflation at Mamlûks according to al-Maqrîzî's Ighathah and al-Asadî's al-Taysîr

Abdullah Mesut AĞIR¹

ÖZ

Bu çalışmada 15. yüzyılın Memlûk bürokrat ve müelliflerinden; el-Makrîzî ve el-Esedî'nin ekonomik meselelere odaklı eserleri dikkate alınmak suretiyle Memlûkların bazı dönemlerinde süre gelen kriz ve enflasyon olayları incelenmiştir. Bu bağlamda el-Makrîzî'nin İğâsetu'l-Umme adlı eseri ve el-Esedî'nin et-Teysîr ve'l-l'tibâr'ı kadim dönemlerden Memlûklar devrine kadar Mısır ve havalisinde süre gelen kıtlık ve buna bağlı olarak gelişen ekonomik krizlerin irdelendiği ve bunun nedenlerinin temellendirilip bazı sonuç önerilerinin getirildiği bir kaynak olmasıyla temeyyüz eder. Kuraklığa dayalı olarak gelişen kıtlık olayları, iktisadi kriz dönemlerinde toplumun maruz kaldığı sıkıntılar, pazarlardaki gıda fiyatları, enflasyon, dolaşımda olan para ve parasal reform, krizlerin doğal ve fiziki nedenleri, üst yönetim mensuplarının sorumlulukları ve enflasyonu yok etmeye yönelik tavsiyeler bu iki çalışmada işlenen konulardan bazılarıdır. Süreç dâhilinde enflasyon dönemlerinin tespiti amacıyla ana kaynaklardan temin edilen bazı sayısal veriler grafik dökümleriyle desteklenmiştir. Her iki eser de devlet dâhilindeki iktisadi sorunların tespiti ve bunların önlenmesine yönelik analitik çıkarımlar sunması münasebetiyle siyasetname türünde kaleme alınmış mümtaz iki çalışmadır.

Anahtar kelimeler: Memlûklar, el-Makrîzî, İğâsetu'l-Umme, el-Esedî, Mısır

ABSTRACT

In this study, the crisis and inflation events in certain periods of the Mamlûks were examined considering the works of the two Mamlûk bureaucrats and authors of the 15th century, al-Maqrîzî and al-Asadî, focused on economic issues. In this context, al-Maqrîzî's Ighathah al-Umma and al-Asadî's al-Taysîr ve'l-l'tibâr, are distinguished sources that examine the famine and consequently crises in Egypt and its environs from ancient times until the era of the Mamlûks. These works define the reasons for the crises and make some conclusive suggestions. To determine the inflation periods within the process, some numerical data obtained from the main sources were supported with graphics. Drought-based famine events, problems faced by the society during the economic crises, food prices in markets, inflation, circulating money and monetary reforms and recommendations for eliminating inflation are some of the topics covered in these two studies.

Keywords: Mamlûks, al-Maqrîzî, Ighathah al-Umma, al-Asadî, Egypt

*Sorumlu yazar/Corresponding author:

Abdullah Mesut Ağır (Doç. Dr.),
Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Batman, Türkiye
E-posta: abduallahmesut.agir@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7724-7026

Başvuru/Submitted: 22.06.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
10.09.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
11.09.2021

Kabul/Accepted: 12.09.2021

Online Yayın/Published Online: 18.11.2021

Atfif/Citation: Ağır, Abdullah Mesut. "El-Makrîzî'nin İğâse ve El-Esedî'nin et-Teysîr'ine Göre Memlûklarda Ekonomik Kriz ve Enflasyon" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turckology* 31, 2 (2021): 491-531.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.955893>

EXTENDED ABSTRACT

Besides the struggle with the Mongols and the Crusaders to defend the Islamic World in the Middle Ages, the Mamlûks, who ruled in Egypt and Syria from the second half of the thirteenth to the first quarter of the sixteenth century, also strived to save people natural disasters such as drought, famine, epidemics and inflationary problems arising from these conditions. The fundamental factor affecting inflation in the country was undoubtedly due to the unstable course of the Nile in some periods. If the level of the river, a gift for Egypt, was under the required level it should be, the agricultural lands could not be irrigated enough, which would be a harbinger of the drought. The famine considered an outcome of the drought was the most important factor for the increase in food prices in bazaars and markets. In this respect, the water level of the Nile measured using nilometres was carefully controlled during the Mamlûks period. The measurement data obtained during critical periods were announced to the public. When the Nile reached the ideal level, its rising waters were released to flood the fields by cutting the dike. Another factor that affected the prices of agricultural products and basic food prices was the plague epidemics. These epidemics frequently occurred during the Circassian Mamlûks (1382–1517). Thousands of people lost their lives during the epidemic periods. The falling production along with decrease in the agricultural population led to exorbitant increases in food prices, as well as the economic collapse acceleration during the Mamlûk period. Political turmoil and harmful activities of Bedouins, which were frequently seen within the state, also negatively affected the economic stability. During the fifteenth century, some of the important authors in the political and economic fields wrote out chronicles emphasizing the causes of economic instability in the state. These chronicles were aimed at attracting the attention of bureaucrats and senior management members. For example, al-Maqrîzî, in his work written in 1405 titled *Ighathat al-Umma*, and al-Asadî's *al-Taysîr wa'l-İ'tibâr* explained the causes of economic problems and inflationary factors within the state with examples of past events and offered solutions to overcome these difficulties. This study focuses on the increases in food prices because of drought and famine and the causes of inflationary effects during the Mamlûk period in the light of these two sources of that time.

These two works differ from Mamlûk historiography in the Mamlûk period is the first of the issues to be mentioned here. It is interesting that the state did not take permanent measures to prevent the chronicled problems, except for giving temporary importance, even though the people were frequently exposed to epidemics, famines and socio-economic crises that had to be dealt with on a socioeconomic basis during their 267-year rule. In this respect, it was important that these two reformist historians determine the problems that arise within the state and deal with the implications for solutions. Note that both Maqrîzî and al-Asadî were bureaucrats in the administration of the state in terms of their knowledge of the subject. The fact that there is a time difference of half a century between the two works is remarkable in that these two works complement each other. Another important point that should be mentioned

about the subject is that the historical method of Ibn Khaldun, who had a profound effect on the scientific lives of the Mamlūks, was continued by these two historians at a much higher level focusing on the problems of the Mamlūks. In this respect, the methodological approach of both authors to the problems is important for the comparison of these two works. The obvious point here is that although the determination of both authors has similar aspects in determining the social, political and economic problems experienced during the Mamlūks, they differed from each other in the inferences for solution proposals. We are of the opinion that period differences should not be ignored here. In this context, al-Maqrīzī attributed the physical causes of the inflationary effects that continued during the Mamlūk period to the monetary situation and its own implications whereas al-Asadī, who approached the subject much more analytically and pragmatically, showed a reformist approach to the problems in a much more comprehensive manner. It should not go unnoticed that al-Asadī was much more radical than his contemporaries in terms of solution proposals. The distinctive aspects of these two works, which were written in the style of a political treatise, are that a sample of events in the historical background are presented in the reporting of events, and examples of verses and hadiths are also provided to confirm the views put forward. To see that the drought, famine and economic problems in Egypt are not a first, al-Maqrīzī tried attracting the attention of the members of the top management by stating the crisis processes in the country from ancient Egyptian to the Circassian Mamlūks period, giving anecdotes about the measures taken by some of the administrators in this process against the problems. Using the same method in his work, al-Asadī presented examples from the history of the prophets, the history of ancient Egypt and Iran, and the period of the Bahri Mamlūks. The resulting drought and the food inflation followed, including the changing prices of basic consumption goods according to the periods are frequently discussed by al-Maqrīzī. Economic problems arising from natural causes are dealt with in more detail in the author's work and food prices in critical periods are also covered in the relevant sections of the work. In contrast, al-Asadī, focused more on physical problems such as abuses, administrative weakness and the resulting social problems, international trade and neglected reforms. Even if similar issues were partially covered by al-Maqrīzī, the chapters devoted to the physical causes of the troubles by his contemporary are more detailed.

The only way to understand that whether these two outstanding studies focused on socioeconomic and administrative problems during the Mamlūks period left an impact on the members of the top management or not, is to question whether radical steps were taken to eliminate the identified problems or not. Although some sultans of the period took temporary measures in the times of crisis, the fact that such problems continued until the end of the Mamlūks, even if not completely ignored, cannot be said to have had much impact on the members of the senior management in terms of the execution of permanent reforms.

Giriş

1250-1517 yılları arasında Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûk Türk Devleti'nin en belirgin niteliklerinden birisi bu dönemde inkişaf gösteren ilmî faaliyetlere mütenasip olarak tarih yazıcılığında görülen gelişmedir. Bu münasebetle Memlûklar çağında yetişmiş birçok müverrih ve ulema ortaya koydukları kayda değer eserler ile devletin kültürel gelişimine hizmet etmiştir. Bu durum İslâm âleminin birçok memleketinden bilim insanının yüksek tahsillerini tamamlamak ve dönemin namlı ulemasından istifade maksadıyla Mısır'a gitmelerine neden olmuş ve netice itibarıyla Kahire şehri Orta Çağ'da ilmin cazibe merkezlerinden birisi hâline gelmiştir.¹ Gerçekten de bu süreç Mısır'da tabakat, prosopografi, hal tercümesi, coğrafya ve inşa türünde eserler ile özellikle çok sayıda tarih kroniklerinin telif edildiği bir dönem olarak temeyyüz eder. Eser çeşitliliği bakımından ise Memlûk Türk Devleti devrinin belki de en önemli müelliflerinden birisi, ünü Mısır dışına kadar yayılmış olan el-Makrîzî'dir.² Ancak evrensel tarih müellifleri Kahire'den el-Ömerî³ ve en-Nuveyrî⁴ ile Dımaşk'tan ez-Zehbî⁵ ve İbn el-Kesîr⁶ istisna edilecek olursa bu dönem müelliflerinin pek çoğu mevcut ya da yakın geçmişteki yerel hadiseleri nakletmek suretiyle aslında Memlûk tarih yazıcılığının genel karakteristiğinin bir parçası olmuşlardır. Başka bir ifade ile 15. yüzyıl Memlûk tarih yazıcılığı çoğunlukla Mısır ve küçük ölçekte Suriye'deki gelişmelere odaklı olup kronikler aynı zamanda Hz. Muhammed'in muhtasar olarak kaleme alınmış hayatını içeren kesitten kendi dönemlerine kadar gelen kısa bir İslâm tarihini ihtiva ediyordu. Aynı alanın paydaşları olan müelliflerin ortaya koydukları çalışmaların kaçınılmaz olarak diğerlerinin eserleriyle ölçüldüğü bu tarih yazıcılığı geleneğinde tabii olarak rekabet ortamı da olağanca kendini hissettiriyordu. Buna el-Makrîzî ve el-'Aynî ile es-Sehâvî ve es-Suyûtî arasındaki çekişme örnek olarak gösterilebilir.⁷

Memlûklar devri tarih kronikleri incelendiğinde yıl taksimine göre tertip edilen tarihsel olayların arasına paranın değeri, gıda fiyatları, enflasyon vb. ekonomik verilerin sunulduğu gözlenebilir. Özellikle temeli tarıma dayanan ve iktisadi meseleler ile birebir ilgili olan Nil'in aylara göre değişen seviyesi de Memlûk toplumu için mühim olduğundan kritik geçen bazı

1 Orta Çağ'da Anadolu'dan Mısır'a giden ulema için bk. Resul Ay, "Orta Çağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, Âlimler ve Dervişler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 3 (2006), 26-27.

2 Mesela, Timur Hakanı Şahruh 1430 senesinde Mısır'a gönderdiği elçilik heyeti vasıtasıyla Makrîzî'nin *Kitâbü's-Sulûk* adlı eserinin bir istinsahını talep etmiştir, bk. Nasser Rabat, "Who Was al-Maqrizi? A Biographical Sketch", *Mamluk Studies Review* VII/2 (2003), 5.

3 Eseri için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebşâr fî Memâlikü'l-Emşâr*, Nşr. Fuat Sezgin (Frankfurt: 1988).

4 Eseri için bk. Şihâbüddin Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, haz. Necib Mustafa Fevvâz, Hikmet Küşlü Fevvâz (Beyrut: Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004).

5 Eseri için bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, haz. Hasan İsmail Merve, Mahmûd el-Arnaut (Beyrut: Dâru Sadır, 1999).

6 Eser için bk. Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbüddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XIV*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları 1994-1995).

7 Rabat, "Who Was al-Maqrizi? A Biographical Sketch", 3-4.

yılların ilgili aylarında nehrin raddesi hakkında bilgiler nakledildiği görülür.⁸ Çünkü bu durum Mısır için hayati bir öneme sahipti ve Nil'in ideal seviyesinde olmaması kuraklık ve kıtlık günlerinin habercisiydi. Bu münasebetle sultan başta olmak üzere üst yönetimin önde gelen mensupları ve ülke halkı Nil'in durumunu yakından takip eder, nehrin tarım ve sulama için ideal seviyesi olan 16 *zirâa* ulaşması (9,28 m.) Kahire halkının büyük sevinç yaşamasına neden olurdu.⁹ Nil suyundaki bu istenilen seviye *vefâu'n-Nil* (Nil'in ikmali) ya da *mâu's-sultân* (sultanın suyu) şeklinde adlandırılır¹⁰, suyun araziye salınmaması amacıyla halicin kırılması törenlerine sultanlar bizzat iştirak ederdi. Nil'in feyezani Mısır toplumu için büyük önem taşıdığından bu olaya tanık olmak isteyen çok sayıda insan da bu kutlamalara iştirak ederdi.¹¹ Dönemin müelliflerine göre 13. yüzyılda ve 14. yüzyılın hemen başında Eylül ayındaki en ideal seviye 17 *zirâ* idi. Bu seviye nazarı dikkate alındığında suyun 14 ya da 15 *zirâ* olması, suların havzaya taşması için yeterli değilken 19-20 *zirâ* ise çok yüksek bir seviye olup bu da aşırı suyla dolan havzalardaki mahsulatin zarar görmesi anlamına gelirdi.¹² Mısır halkı açısından hayati öneme sahip olan bu seviye ölçümleri için de nilometrelerden istifade ediliyordu. Nil suyunun normal ve taşma seviyesinin istenilen raddede olması insanları rahatlatır ve bu durum o sene içinde herhangi bir kıtlık ya da kuraklık olmayacağı anlamına gelirdi. Ancak taşma seviyesinin istenilen düzeyde olmaması Mısır'da ciddi kuraklık ve kıtlık olaylarının görülmesine neden olur ve takip eden sene dâhilinde insanlar bu durumdan olumsuz yönde etkilenir, kıtlıkla beraber görülen salgın hastalıklar ve iktisadi krizler en üst kademesinden en altına kadar Mısır toplumunu derinden sarsardı. Kıtlık ve salgın olayları Mısır toplumunda demografik gerileme ve buna bağlı olarak gelişen ekonomik krizleri tetikleyen başlıca iki faktördü.¹³ Buna ilişkin olarak E. Ashtor'un Fatımiler devrinden Çerkezler dönemine tesadüf eden 15. yüzyılın ilk yarısına kadar Mısır'daki köylerin sayısal verilerine ilişkin çıkarımı önemlidir. Buna göre 956 senesinde Mısır'da 2.395 olan köy sayısı 1210 yılında 2.071'e gerilemiş, Bahriler devrine tekabül eden 1315 yılında ise 2.454'e çıkmasına rağmen, gerileme süreci olarak kabul edilen Çerkezler döneminde bu sayı 1434 yılı itibariyle yeniden 2.122'ye

8 Mesela 1377 yılının Masrâ döneminde (Ağustos) Nil suyundaki seviyenin artarak 17 *zirâ*'ya ulaşması halkın mutlu olmasına neden olurken adet üzere de halic açılmıştır, bk. Takiyeddin Ahmed b. el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk li-Marifet Duvelü'l-Mulûk*, haz. Muhammed Abdülkadir Ata, V (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 32-33. Sultanın halici açmak için nilometreye gidişi ile ilgili bir kaç anekdot için ayrıca bk. Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 166, 375, 388.

9 El-Makrîzî'ye göre Nil'in ideal taşma seviyesi 17-18 *zirâ* idi, bk. Adel Allouche, *Mamluk Economics: A Study and Translation of Al-Maqrizi's Ighathah* (Salt Lake City: Utah University Press, 1994), 11.

10 W. K. Mujani, "The Nile and Irrigation System during the Mamluk Period (1468-1517)", *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 5/9 (2011), 2265.

11 Bu durum için bk. Huda Lutfi, "Coptic Festivals of the Nile: aberrations of the past", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, ed. Thomas Philipp, Ulrich Haarmann (New York: Cambridge University Press, 1998), 254-282.

12 Stuart J. Borsch, "Nile Floods and the Irrigation System in Fifteenth-Century Egypt", *Mamluk Studies Review* IV (2000), 133.

13 Salgınların demografik gerileme üzerindeki etkiler hakkında detaylı bilgi için bk. Michael Walter Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977), 143-194.

gerilemiştir.¹⁴ Bu gerilemenin en temel nedeni Çerkezler devrinde çok daha sık tesadüf olunan kuraklık ve salgın kaynaklı ölüm olaylarıydı. Demografik gerileme ziraatı da olumsuz etkilediğinden bunun negatif tesirlerini sosyoekonomik olaylarda gözlemlemek mümkündü. Dönemin çağdaşı olan Memlûk müellifleri ise böylesi darlık zamanlarında yaşanan trajik hadiseler ve enflasyona dayalı olarak temel gıda fiyatlarında görülen yükselişlere eserlerinde yer vermişlerdir. Bu türden haberler Memlûk tarihçiliğinin genel karakteristiğinin bir neticesi olarak dağınık bir şekilde vakayinamelerde yer tutar. Pek tabii devlet dâhilinde süre gelen kriz ve fiyat istikrarsızlığının nedenleri sadece doğa olayları ile sınırlı olmayıp bu duruma bağlı ya da bundan bağımsız olarak gelişen siyasi, sosyal ve ekonomik pek çok sebepten de bahsetmek gerekir. Mesela; kriz dönemlerinde idari mekanizmanın rolü, üst yönetim mensuplarında görülen idari ve ahlaki zafiyet, buhran süreçlerinde alınması gereken ancak ihmal edilen ya da yetersiz kalan tedbirler, parasal durum ve yine paradaki değer kayıpları, tarımsal istihali geliştirmeye dönük reformların gerçekleştirilememesi, isabetsiz ticaret politikaları vb. amiller devletin gerilemesine etki eden fiziki sebeplerden bazılarıdır. Bilhassa Çerkezler devrinde olağanca kendisini hissettiren bu sorunların tespiti ve bunun aşılmasına yönelik çözüm önerilerine duyulan ihtiyaç, Memlûklar devrinde iki eylemci ve reformist tarihçiyi söz konusu eserlerini yazma hususunda teşvik etmiştir.¹⁵ Bu bağlamda el-Makrîzî'nin *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme* (Sıkıntıların Keşfi ile Halkın Rahatlaması) adlı eseriyle¹⁶ birlikte Suriyeli tarihçi Muhammed el-Esedî'nin 1451 yılında tamamladığı *et-Teyssir ve'l-İtibâr ve'l-Tahrîr ve'l-İhtibâr fî mâ Yecibü min Hüsni'l-Tedbîr ve'l-Tasarruf ve'l-İhtiyâr 17* (İyi Yönetim, İdare ve Tercih Gerektiren Konular Üzerinde Değerlendirme, Kayıt, İnceleme ve Kolaylaştırma)¹⁸ adlı eseri Memlûklar dönemindeki iktisadi meseleler ve parasal sistemin müstakil olarak değerlendirilmeye tabi tutulduğu mümtaz iki çalışma olarak temeyyüz eder.¹⁹

El-Makrîzî'nin bu çalışmaya konu olan ve kadim Mısır'dan Memlûklar dönemine kadar ülkede sıklıkla görülen kıtlık olayları ve bunların topluma sirayet etmiş sosyoekonomik tesirlerini ihtiva eden *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme* adlı eseri en-Nâsır Ferec'in iktidar devresine tesadüf eden 1405 ya da 1406 yılında tamamlamıştır.²⁰ Ancak müellifin eserinde

14 Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (London: Collins 1976), 303; Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015), 78.

15 Abdul Azim Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir: A Study of His Socio-Economic Ideas", *Islamic Economics Institute, KSA*, (2016), 6.

16 Takiyeddin Ahmed b. el-Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, haz.: Kerem Hilmi Ferhat (Kahire: Aynu'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İçtimaiyye, 2007).

17 Muhammed el-Esedî, *et-Teyssir ve'l-İtibâr ve'l-Tahrîr ve'l-İhtibâr fî mâ Yecibü min Hüsni'l-Tedbîr ve'l-Tasarruf ve'l-İhtiyâr*, haz. Abdülkadir Ahmed Tuleymât (Kahire: Darü'l-Fikrî'l-Arabi, 1967).

18 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 5.

19 Allouche, *Mamluk Economics*, 13.

20 Sabri Orman, "İslamî Düşünce Geleneğinde İktisadi Krizler Meselesi", *Prof. Dr. İlker Parasız'a Armağan: İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi* içinde, ed. Nadir Eroğlu, İlhan Eroğlu, Halil İbrahim Aydın (Ankara 2015: Orion Kitabevi), 399.

naklettiği bazı bilgilerden sonradan eserine bir takım yeni ilaveler yaptığı anlaşılmaktadır.²¹ Bu çalışma da müellifin diğer bazı çalışmaları gibi batı dünyasındaki araştırmacıların ilgisini çekmiş ve A. Allouche tarafından *Mamlûk Economics: A Study and Translation of al-Makrizi's Ighathah* şeklinde İngilizce tercümesi ile 1994 yılında Salt Lake City’de yayınlanmıştır. Ancak bu yayın salt bir tercümeden ziyade ekler kısmında verilen ve dönemlere göre değişen parasal durum ve gıda fiyatlarının irdelenmesi noktasında, dönem kaynaklarından ve birçok modern araştırmadan istifade suretiyle, Memlûk ekonomisinin mercek altına alındığı bilimsel bir araştırma niteliğindedir. Eser ile ilgili olan diğer bir çalışma ise merhum S. Orman tarafından yapılmış olup bu araştırmada el-Makrîzî tarafından ele alınan Memlûklar dönemi öncesinde Mısır’daki iktisadi meseleler ve sosyal buhranlar üzerinde çok fazla durulmamış; kriz tarihi, fiyat tarihi ve para tarihi gibi hususlardan ziyade müellifin kriz analizi ile ilgili düşünceleri ele alınmıştır.²² Bu yönüyle çalışma Çerkezler döneminden itibaren incelemeye tabi tutulmuştur. Oldukça başarılı olan bu araştırmada iktisadi krizlerin sosyolojik ve psikolojik etkileri, yine eserden yapılan alıntılarla ele alınmış ve el-Makrîzî’nin krize yönelik çözümleri tenkit süzgecinden geçirilmek suretiyle değerlendirilmiştir. Yazara göre bu çalışmanın üçte ikilik kısmı iktisat tarihinin konularına dair olup geriye kalan üçte birlik kısım ise Mısır’da süre gelen iktisadi krizlerin tasvir, tahlil ve buna yönelik çözüm önerilerine hasredilmiştir.²³ *İğâse* ile ilgili olarak yapılmış olan kayda değer çalışmalardan bir diğeri de John L. Meloy’un “The Merits of Economic History: Re-Reading al-Maqrîzî’s Ighāthah and Shudhur” adlı makale çalışmasıdır.²⁴ *MSR* (Mamlûk Studies Review) serisinde çıkan bu araştırmasında Meloy, el-Makrîzî’nin *İğâse*’si ile birlikte Sultan Berkûk devrine kadar basılan paralar ile ilgili malumat veren *Şüzurü’l-ukud fi zikri’n-nukud* adlı eseri²⁵ hakkında bilgiler nakletmiş, bunlarla ilgili olan çalışmalar ayrıca bu araştırmada değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili olarak kayda değer diğer önemli araştırma ise M. Fatih Yalçın’ın “İktisadî Buhranlar Üzerinden Sultan Eleştirisi: Makrîzî ve İğâsetü’l-Ümme Adlı Eseri” başlıklı kitap bölümü çalışması olup mezkûr araştırmada Yalçın, *İğâse*’nin değerlendirmesini yapmıştır.

21 M. Fatih Yalçın, “İktisadî Buhranlar Üzerinden Sultan Eleştirisi: Makrîzî ve İğâsetü’l-Ümme Adlı Eseri”, *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği* içinde, ed. Sezai Engin (İstanbul 2019: Endülüs), 64.

22 Orman, “İslamî Düşünce Geleneğinde İktisadi Krizler Meselesi”, 397.

23 Orman, “İslamî Düşünce Geleneğinde İktisadi Krizler Meselesi”, 403.

24 John L. Meloy, “The Merits of Economic History: Re-Reading al-Maqrîzî’s Ighāthah and Shudhur”, *MSR*, VII-2 (2003), 183-203.

25 Eymen Fuad Sezgin, “Makrîzî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 450.

Son yıllarda ülkemizde artan tercüme faaliyetlerinin neticesinde dilimize kazandırılan yabancı dildeki ana kaynak ve modern araştırmaların yanı sıra bu türden çeviri çalışmalarının lisansüstü öğrencilere tez konusu olarak verildiği de gözlenmektedir. Bu bağlamda Memlûkların sosyoekonomik tarihi için hayli mühim olan bu eser Ayham Almahlı tarafından *El-Makrîzî'nin İğâsetü'l-Ümme Bi-Keşfi'l-Ğumme Eserinin, Muhtevası ve Tahlili* başlığı altında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Birebir çeviri şeklinde düzenlenen bu çalışmada el-Makrîzî'nin eserinde istifade etmiş olduğu kaynaklar tanıtılarak çalışmanın tahlili yapılmıştır.²⁶

Yedi bölüme ayrılan ve çok da hacimli olmayan *İğâse'nin* birinci kısmında kadim Mısır'dan Bahrî Memlûkların sonuna kadar ülkede görülen kıtlık yılları üzerinde durulmuş, ikinci kısımda sıkıntının nedenlerinden bahsedilmiş, üçüncü kısımda dolaşımda olan para ve bunun dönemlere göre değişim değerleri belirtilmiş, dördüncü kısımda nüfusun çeşitleri, nitelikleri ve hâlleri değerlendirilmiş, beşinci kısımda değişen ölçüm değerleri cinsinden gıda fiyatları verilmiş, altıncı ve yedinci kısımlarda ise enflasyonu yok etmek için araç ve tavsiyeler üzerinde durulmuştur.

El-Esedî'nin eserine gelince bunun hakkında bazı muhtelif makale ve inceleme çalışmaları mevcuttur. Ancak öncelikle bu çalışmanın tahkikli neşrinin Abdülkadir Ahmed Tulaymat tarafından 1967 yılında yapıldığını burada belirtmemiz gerekir.²⁷ Bu baskıda Tuleymat; müellif, eser ve yazma hakkında bilgiler vermiştir. Eser hakkında diğer bir inceleme, Abdul Azim Islahi'nin "Al-Asadi and his work al-Taysir: A study of his Socio-Economic Ideas" adlı makalesi olup bu çalışma Kral Abdülaziz Üniversitesi bünyesindeki İslâm Ekonomisi Enstitüsü'nde 2016 yılında neşredilmiştir. Kayda değer diğer çalışma ise Ahmed Şevki Dünya tarafından yayınlanmış olan "Kıra'a İktisâdiyye fi Kitâbü't-Teysîr ve'l-İhtibâr bi mâ Yecib Husnü'l-Tedbîr ve't-Tasarruf ve'l-İhtiyâr li Muhammed b. Muhammed b. Halil el-Esedî" adlı kitap bölümü olup bu tetkik de İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi süreli yayınında neşredilmiştir. Bu araştırmada müellifin hayatı hakkında bilgiler nakledilmiş, eserinde sunduğu fikir, görüş ve öneriler analiz edilmiştir.²⁸ Ülkemizde ise bu eserin tercüme ya da tahliline yönelik henüz bir çalışma yapılmamıştır.

El-Esedî'nin eserinin birinci bölümünde bölgesel idarelerin fiziki sorunlarına nüfuz eden ve tarımsal nüfusu yakından ilgilendiren toprak rejiminin yetersizliği, sulama problemleri, bedevi akınlarına karşı taşra halkının çektiği sıkıntılar ve bunların bertaraf edilmesinde devletin acizliği, vilayetlerdeki idarecilerin kötü muamelesi vb. hususlar üzerinde durulmuştur. Eserin ikinci kısmında üst yönetim mensuplarının ahlak ve eğitimleri bahis konusu yapılmış, üçüncü kısımda ekonomik ve sosyal problemler belirlenip ölçü ve sikke üzerindeki suiistimaller ortaya

26 Ayham Almahlı, *El-Makrîzî'nin İğâsetü'l-Ümme Bi-Keşfi'l-Ğumme Eserinin, Muhtevası ve Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 88-89.

27 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İhtibâr*, 1-32.

28 Ahmed Şevki Dünya, "Kıra'a İktisâdiyye fi Kitâbü't-Teysîr ve'l-İhtibâr bi mâ Yecib Husnü'l-Tedbîr ve'l-Tasarruf ve'l-İhtiyâr li Muhammed b. Muhammed b. Halil el-Esedî", *Mecelle Camiatü'l-İmam Muhammed Suudü'l-İslâmiyye* 5 (1991), 197-226.

konulmuş, dördüncü bölümde ise devletin refah düzeyini artıracak bir hükümdarda bulunması gereken erdem ve faziletler hakkında müellif tarafından bir değerlendirme yapılmıştır.²⁹

Böylesine önemli iki eserin ortaya çıkmasında Memlûk tarihçiliğini derinden etkilemiş olan İbn Haldûn'un tesirinin de burada belirtilmesi gerekir. Konuyla ilgili olarak C. Tomar, *Mukaddime* ile *İğâse* arasında içerik kadar üslup açısından da benzerlikler bulunduğunu, müellifin eserinde kullandığı devletin çöküşü, vergiler vb. bazı temaların da aynı şekilde *Mukaddime* ile benzerliğine dikkat çekerek bu yönüyle İbn Haldûn'un metodunu tarihçiliğe uygulamak bakımından el-Makrîzî'nin hocasını geçtiğini belirtmektedir.³⁰ Aynı şekilde Memlûklardaki sosyoekonomik problemlerin belirlenip mali hususlara ilişkin çözüm önerilerinin pragmatik bir şekilde sunulması bakımından İbn Haldûn'un el-Esedî üzerinde de bariz etkisi söz konusudur. Bununla birlikte El-Esedî'nin iktisat tarihine olan kayda değer katkısına rağmen kendisi çağdaşı olan el-Makrîzî kadar bir üne sahip değildi.³¹ Eser üstünde çalışmalarda bulunan Muhammed Kürt Ali, el-Esedî'nin tarih felsefesi, toplumsal yaşam ve teşkilatlanma konularında İbn Haldûn'dan sonra fikir üreten yegâne düşünür olduğunu belirtmesi³², bu reformist müellifin Memlûkların fikir hayatındaki öneminin anlaşılması bakımından öyle sanıyoruz ki kâfidir. Burada belirtilmesi gereken diğer bir husus *İğâse* ile *et-Teysîr'in* telifleri arasında yarım asra yakın bir zaman farkının bulunmasıdır. Eserini el-Esedî'den yaklaşık 45 sene önce tamamlamış olan el-Makrîzî'den el-Esedî'nin eserini tamamlayacağı 1450 yılına kadar Mısır, bilhassa Barsbay (1422-1438) ve Çakmak (1438-1453) dönemlerinde çok ciddi salgın, kıtlık ve buna dayalı olarak gelişen enflasyon süreçlerini yaşamıştır. Bu açıdan reformist iki tarihçinin bu telifleri, birbirini tamamlar nitelikte mümtaz iki çalışmadır.

1. Memlûklarda Ekonomik Krizin Genel Sebepleri ve Enflasyon

Halk dilinde hayat pahalılığı olarak bilinen ve gündelik yaşamda mal ve hizmetlerde görülen fiyatlardaki yükselişi ifade eden enflasyon, fiyatlar genel seviyesinin sürekli olarak artmasıdır. Enflasyonun düşmesiyle halkın alım gücünün artması ve gelirlerinin yükselmesi anlamına gelmeyip bunun aksine fiyat istikrarı ve halkın refah düzeyinin yükselmesi ile orantılı olarak halkın alım gücünün daha az azalması enflasyondaki düşüşü ifade eder.³³ Orta Çağ'da enflasyonun başlıca sebepleri arasında salgınlar, doğal afetler, tarımsal nüfustaki gerileme ve üretimde yaşanan düşüşler, demografik hareketlilikten kaynaklı sorunlar, siyasal mücadeleler ve paranın değerinde görülen oynaklık vb. pek çok amil gösterilebilir. Örneğin, Kıta Avrupa'sında

29 Halil Sahillioğlu, "Esedî, Muhammed b. Muhammed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 11, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 369.

30 Cengiz Tomar, "Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldûn Yaklaşımları", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 16 (2006), 4, 6.

31 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 4.

32 Sahillioğlu, "Esedî, Muhammed b. Muhammed", 369.

33 Enflasyon, erişim: 24 Nisan 2021, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/b62e1fb7-ebc1-4922-99dc-b3ba23320b9f/enflasyon.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-b62e1fb7-ebc1-4922-99dc-b3ba23320b9f-m5lk-1M>.

16. yüzyılın ilk yarısı ve 17. yüzyılın ikinci yarısında görülen enflasyon, bu süreçteki birkaç salgın dönemi esnasında gerçekleşmişti. Bazı tarihçilere göre Rönesans Avrupa'sındaki büyük enflasyonun altında yatan temel sebeplerden birisi 1540 ve 1550'li yıllarda Amerika'dan Avrupa'ya akan büyük miktardaki kıymetli madenler iken Anthony Edo ve Jacques Melitz'e göre Avrupa'da görülen enflasyon bu tarihlerden 15-20 sene önce başlamış olup kıymetli madenlerin kıtaya girişinin hızlandığı 17. yüzyılda ise etkisini kaybetmiş ve durmuştur. Bazı tarihçilere göre ise bu süreçte yaşanan enflasyonun nüfus artışından kaynaklandığı ileri sürülür.³⁴ Orta Çağ Avrupa'sını uzunca yıllar kasıp kavuran veba salgınlarının ani etkisi ise devletlerin milli gelirini düşürmesi ve para talebini azaltmasıydı.³⁵

Memlûklar devrinde görülen ve bilhassa dönem vakayinamelerinde sıklıkla inikâs bulan sosyoekonomik kriz ve buna bağlı olarak görülen mal ve hizmetlerdeki fiyat artışları siyasi, sosyal, iktisadi ve doğal pek çok etkenden kaynaklanıyordu. Bu bağlamda savaşlar, siyasal kargaşa ve devlet dâhilinde çoğu zaman tesadüf olunan Memlûk gruplarının çekişmeleri, salgın hastalıklar ve demografik gerilemeye dayalı olarak üretim faaliyetlerindeki daralma ve paradaki değer kaybı Memlûk ülkesinde mal ve hizmetlerde görülen fiyat artışına ve gıda enflasyonuna neden olan amillerden bazılarıydı. Mısır ülkesine hayat veren Nil'in rejiminin düzensizliğinden kaynaklı kuraklık ve bunun sonucunda yaşanan kıtlık olayları ülkenin alışlagelmiş genel problemi idi. El-Makrîzî'nin eserinde kadim Mısır'dan Memlûk Sultanı Eşref Şaban'ın iktidar devresine kadar (1363-1376) ülkede husule gelen kuraklık ve buna dayalı olarak gelişen kıtlık ve açlık olaylarına yer vermiş olması³⁶ coğrafi koşullara dayalı olarak gelişen bu kriz dönemlerinin devletin kaderinden çok ülkenin mukadderatı ile ilgili olduğunun görülmesi açısından mühimdir. Elbette ki müellifin eserinin birinci kısmında detaylandırdığı bu durum devlet dâhilinde süre gelen kriz sürecinin doğal sebebiyle ilgiliydi ve bu ilahi bir sınamadan başka bir şey değildi.

El-Esedî'ye gelince müellif eserinin birinci ve üçüncü kısmında daha çok ekonomik meseleler ile ilgilenmiş, idarecilerin neden olduğu sıkıntılı süreçlerin kamuya vermiş olduğu tahribatları naklederken kadim Mısır ve İran tarihinden esinlenerek bu dönemlerden örnekler sunmuştur.³⁷

2. El-Makrîzî'ye Göre Ekonomik Krizin Nedenleri ve Enflasyon

Memlûkların içine düşmüş olduğu sıkıntılı süreçlerin sebepleri ve bu müstakil çalışmanın kaleme alınış nedenine *İğâse'nin* mukaddime kısmında rastlamak mümkündür. Kısaca müellif kendi döneminde Mısırlıların müptela oldukları sıkıntıların benzersiz olduğunu, bunun nedenleri

34 Anthony Edo-Jacques Melits, "Does the inflow of precious metals from the New World really explain the 'Great Inflation' in Renaissance Europe?", *Voxeu* 10 November 2019, <https://voxeu.org/article/does-inflow-precious-metals-new-world-really-explain-great-inflation-renaissance-europe>, erişim: 24.04.2021.

35 Ronald Findlay, "Globalization and the European Economy: Medieval Origins to the Industrial Revolution", *Columbia University Department of Economics Discussion Paper Series* (New York: 2002), 24, erişim: 17 Nisan 2021, <https://core.ac.uk/download/pdf/161436673.pdf>.

36 Bk. Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 81-114; Allouche, *Mamluk Economics*, 27-42.

37 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 7.

konusunda cahil olan halkın eski yolları tutup Allah'ın merhametinden ümitsiz olduklarını, bu oluşumu başından sonuna kadar düşünen, kökenini ve gelişimini bilen bir kişinin halkın bu hâline neden olan durumun lider ve yöneticilerin yetersizliğinden ve kamu yararı için yapılması gereken fiillerindeki ihmallerinden kaynaklandığının bilincinde olduğunu vurgular. Tüm bu hususlara değinmesinin ardından el-Makrîzî, ülkenin başına bela olan bu illetin ortadan kaldırılmasına yönelik çarelerin üretilmesi ve ülkedeki refah ortamının yeniden temini noktasında Allah'ın kendilerine yetki verdiği idarecilere, kendi zamanlarındaki fiyat değerleri ile geçmiş dönemlerdeki enflasyon durumlarına dikkat çekilen bu çalışmanın rehberlik edeceği ümidini taşıdığını nakleder. Bu münasebetle eserin birinci faslı Mısır'daki kıtlık yıllarına hasredilmiş olup bu bölümde müellif Mısır'ın kadim dönemlerinden Bahrî Memlûk Sultanı Eşref Şaban'ın iktidar devresine kadar (1363-1376) ülkede husule gelmiş kuraklık ve buna dayalı olarak gelişen kıtlık ve açlık olaylarına yer vermiştir. Afravs b. Meneveş dönemindeki kıtlık³⁸, Firavun b. Masur dönemindeki kıtlık³⁹, Atrib b. Masrim dönemindeki kıtlık⁴⁰, Nahravas (Reyyan) b. Velid Darmagh Amalika dönemindeki kıtlık⁴¹, Hz. Musa zamanındaki kıtlık, Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan zamanındaki kıtlık⁴², Unucur b. İhşid zamanındaki kıtlık⁴³, Ali b. İhşid dönemindeki kıtlık⁴⁴, el-Hâkim bi-Emrillah dönemindeki kıtlık⁴⁵, Halife Mustansır zamanındaki kıtlık⁴⁶, Mustansır zamanındaki ikinci kıtlık⁴⁷, Halife Emir bi-Ahkâmallah zamanındaki kıtlık⁴⁸, Hafız li-Dinillah zamanındaki kıtlık⁴⁹, Faiz bi-Nasrallah zamanındaki kıtlık⁵⁰, Sultan Adil Eyyubî zamanındaki kıtlık⁵¹, Sultan Adil Kitboğa zamanındaki kıtlık⁵², el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanındaki kıtlık⁵³ ve Eşref Şaban dönemindeki kıtlık⁵⁴ olmak üzere eserin birinci kısmı el-Makrîzî tarafından bu şekilde on yedi alt başlıkla değerlendirilmiş ve bu bölümlerde Mısır ülkesinin arka planında kuraklığa dayalı olarak gelişen sosyo-ekonomik problemler ve enflasyon olayları yine müellif tarafından nakledilmiştir. Müellife göre sebepler bilinir olursa, sorunlar önemli ya da önemsiz olsun, bilgili kişiler bunun bir çaresine mutlaka vakıf olurlar.⁵⁵

38 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 81; 17. Mısır Kralı, Allouche, *Mamluk Economics*, 27.

39 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 82; 19. Mısır Kralı, Allouche, *Mamluk Economics*, 27.

40 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 83; 13. Mısır Kralı, Allouche, *Mamluk Economics*, 28.

41 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 84; Amalika Krallarından 32.'si ve Firavunların 3.'sü, Allouche, *Mamluk Economics*, 28;

42 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 85.

43 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 86.

44 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 87.

45 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 89.

46 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 92.

47 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 98.

48 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 101.

49 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 102.

50 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 102.

51 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 103.

52 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 106.

53 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 113.

54 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 113.

55 Allouche, *Mamluk Economics*, 23-24.

El-Makrîzî mukaddimesinde yine geçmiş, şimdiki durum ve geleceğin bir kıyasını yapmış ve bu tezini bazı Kur'an ayetleri ile desteklemiştir.⁵⁶ Ona göre gelecekteki durumlar şimdiki hâlden çok daha iyi olarak hayal edilir, çünkü şimdiki hâlin bezginliği kişilerin geleceğe yönelik hayal dünyasını süsler. İnsanın içinde bulunduğu zaman diliminde maruz kaldığı en hafif bir sıkıntı ise geçmiş zamanlarda tecrübe edilen sıkıntılardan çok daha büyük bir dert olarak addedilir. El-Makrîzî bu yönüyle geçmiş dönemlerde süre gelen ve kendi zamanlarına kıyasla yüzlerce kez daha meşakkatli ve dayanılmaz olan enflasyon dönemlerini göstermeyi amaçladığını ve insanların ancak geçmişteki bu sıkıntılardan haberdar oldukları zaman hâlihazırda yaşadıkları zorluklara dayanabildiğini nakleder.⁵⁷

Müellif Mısır ülkesinin müptela olduğu kıtlık olaylarının ve bunun neticesinde görülen sosyal karmaşaların nedenleri üzerinde dururken insanlığın yaratılışından bu yana süre gelen doğal afet ve kıtlıkların Allah tarafından gönderildiğini vurgular. Buna göre insanların Allah'a itaat çizgisinin dışına çıkmaları ve sapkınlıkları ilahi kudretin cezası ve sınaması olarak insanlığa geri dönerdi. Nil suyunun arzu edilen seviyenin altında seyretmesi, esen sıcak rüzgârlar, çekirge istilası gibi hadiseler tarım mahsullerinin yok olmasına neden olur ve bunun neticesinde Mısır, Suriye, Irak, Hicaz ve diğer bölgelerde kuraklığa dayalı olarak gelişen ciddi problemler görülürdü. Kuraklık olayına neden olan faktörler kapsamında Mısır'ı ayrı tutan el-Makrîzî, ülkeye hayat veren Nil suyunun yetersiz olması durumunda tarım arazilerinin sulanamadığını ve ekilip biçilemediğini nakleder. Bu durumda gerekli olan hasat da yapılamazdı.⁵⁸ Tabii nedenler dışında el-Makrîzî sıkıntılara zemin hazırlayan fiziki nedenleri de zikreder. Enflasyona neden olan fiziki unsurlar ise şunlardır:

- a) Vezaret, adli makamlar, eyalet idaresi, hisbe teşkilatı ve diğer kurumların başında bulunanların pozisyonlarını sağlama almak için yüksek meblağlara varan rüşvet ödemeleri, bu suretle yozlaşmış, cahil, fitneci ve adil olmayan kimselerin hiç ummadıkları makamlara ulaşması,

56 Eserde verilen ayet örneklerinden bazıları şunlardır: Araf Suresi, 137, bk. Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 85. Ayetin meali şu şekildedir: “Hor görülüp ezilmekte olan o kavmi de (İsrâiloğulları) içini bereketlerle doldurduğumuz ülkenin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Sabırlarına karşılık rabbinin İsrâiloğulları'na verdiği güzel söz yerine geldi. Firavun ve kavminin yapıp yükselttikleri binaları yerle bir ettik.” Bakara Suresi, 261, bk. Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 110. Ayetin meali şu şekildedir: “Mallarını Allah yolunda harcayanların örneği, her başağında yüz tanenin bulunduğu yedi adet başak çıkaran bir tohum tanesi gibidir. Allah dilediğine katlayarak verir, Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.” Yunus Suresi, 24, bk. Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 110. Ayetin meali: “Dünya hayatı gökten indirdiğimiz bir su misalidir ki, insanların ve hayvanların yediği yer bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Yeryüzü bu güzelliğe kavuşup süslendiğinde ve sahipleri bu güzellikleri kendi güçlerine bağladıklarında oraya, bir gece vakti yahut güpegündüz emrimiz ulaşır da onu -sanki dün de yokmuş gibi- kökünden biçilmiş hale getiririz. Düşünenler için ayetlerimizi işte böyle açıklıyoruz.” Şura Suresi, 28, bk. Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 114. Ayetin meali: “İnsanlar bütün ümitlerini yitirdikten sonra yağmuru indiren ve rahmetini yayan O'dur. Gerçek dost ve koruyucu, her türlü hamde lâyıık olan da O'dur.”, ayetlerin tefsirleri diyanetin resmi web sitesinden alıntılanmıştır, bk. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir>, erişim: 15/09/2021.

57 Allouche, *Mamluk Economics*, 25-26; Orman, “İslami Düşünce Geleneğinde İktisadi Krizler Meselesi”, 407-408.

58 Allouche, *Mamluk Economics*, 50.

- b) Atamaların sıklıkla, aynı zamanda hızlı bir şekilde gerçekleşmesi ve yeni atanan bir bürokratin pahalı giysileri, atları ve hizmetkârları dolayısıyla yapması gereken harcamalar ile borç batağına düşmesi, bunları finanse etmek amacıyla illegal yollara başvurusu, borçlarının katlanarak devam etmesi, bunları tahsil etmek için baskıcı bir politika takip etmesi ve bu durumdan kırsal nüfusun olumsuz yönde etkilenmesi,
- c) Ümeranın hizmetine alınan bir grup insanın, efendilerinin gözüne girebilmek amacıyla bunların iktalarındaki toprak kiralalarını artırmaları neticesinde arazi maliyetlerinin artması, bu durumdan çiftçilerin olumsuz yönde etkilenmeleri ve buna paralel olarak tarımsal istihsaldeki düşüşün ürün fiyatlarına yansması.
- d) Kırsal kesimlerdeki köylülerin ödeyebileceklerinden çok daha fazla vergiye tabi tutulmaları neticesinde bunların topraklarını terk etmeleri ve böylece tarımsal nüfustaki azalmaya paralel olarak vergi gelirlerinin düşmesi,
- e) Dolaşımda olan bakır sikkelerin (Fulûs) bolluğu.⁵⁹

Tarımsal istihsaldeki düşüş ve gıda enflasyonuna neden olan amiller ile ilgili olarak müellifin mühim çıkarımları mevcuttur. Kuraklık ve buna dayalı olarak gelişen kıtlık olayları ve bunun ardından görülen gıda enflasyonu ile Nil'in su seviyesindeki düzensizlik arasında önemli bir ilişki söz konusudur. Yukarıda da ifade edildiği üzere kuraklık alametlerinin kesifleştiği kritik devrelerde Memlûklar dönemi vaka yazarlarının pek çoğu yıl taksimine göre tertip ettikleri eserlerinde Nil'in seviyesi ve gıda fiyatları gibi verilere siyasi olayların arasında mutlaka yer veriyorlardı. Nil'in durumu kadar yetersiz yağış koşulları da Memlûk ülkesinde görülen kuraklığın nedenleri arasındadır. Kuraklık tarımsal istihsalini doğrudan etkilediğinden bu da hâliyle gıda fiyatlarını etkiliyordu. El-Makrîzî söz konusu eserinde temel tüketim mallarında süre gelen fiyat artışlarında iklimsel koşullara olağanca yer vermişken⁶⁰ el-Esedî ise tarımsal istihsaldeki düşüşlerde daha çok toprağın ihmal edilmesi, sulama imkânlarının yetersizliği ve su kanallarının modernize edilememesi, çiftçilerin baskılanması ve Bedevi baskınları gibi nedenler üzerinde durmuştur.⁶¹ Siyasal istikrarsızlık ve Memlûk ülkesinde sıklıkla görülen veba salgınları da tarımsal istihsaldeki verimi etkileyen temel unsurlar olarak tezahür etmektedir.

El-Makrîzî'nin *İğâse'sinde* kuraklık ve sonrasında yaşanan bazı gelişmelere yer verilmiştir. Mesela; Bahrî Memlûklar dönemi sultanlarından el-'Adil Zeyneddîn Ketboğa'nın iktidar devresinde (1294-1296) Barqah'a⁶² yağış düşmemesi yüzünden su kaynakları kurumuş, gıda stokları tükenen ve açlıkla yüz yüze kalan otuz bin kişi Mısır'ın yolunu tutmuştu. Buna mukabil Suriye'de insanlar üç kez yağmur duasına çıkmışlardı. Bu süreçte Mısır'da ise Nil suyunun artışı

59 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 117-119; Allouche, *Mamluk Economics*, 51-2; Orman, "İslami Düşünce Geleneğinde İktisadi Krizler Meselesi", 410-413; Yalçın, "İktisadi Buhranlar Üzerinden Sultan Eleştirisi", 67-68.

60 Allouche, *Mamluk Economics*, 49-51.

61 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 9.

62 Mısır ve Tunus arasında Libya topraklarında kalan bölgenin adı, bk. Shady Nasser, *The Transmission of the Variant Readings of the Qur'ân: The Problem of Tawâtur and the Emergence of Shawâhdh* (Leiden: Boston-Brill, 2013), 83.

durmuş ve fiyatlar olağanca yükselmişti. Suriye ve Mısır ülkesinde durum bu iken Kudüs'te de yağmurların gecikmesi hasat döneminin geçmesine neden olmuş ve aynı şekilde burada da su kaynakları kurumuştur. El-Makrîzî bu süreçte binlerce insanın açlık ve susuzluktan öldüğünü de nakleder.⁶³ 1294-95 yılında ise Nil suyu 16 *zirâ* ve 17 parmak ölçülmesine karşın suda hızlı bir geri çekilme yaşandı. Bu durum pazar fiyatlarında artışların görülmesine neden olmuş, buğdayın *irdebi*⁶⁴ 100 dirheme, baklanın *irdebi* 60 ve fasulyenin *irdeb* fiyatıysa 50 dirheme yükselirken 1 *rutl*⁶⁵ et ise 3 dirhem şeklinde fiyatlanmıştı.⁶⁶ Piyasadaki enflasyon ertesi yıl içinde de değişmemiş, Libya yönünden fırtına şeklinde esen, ufuk çizgisini karartan bir rüzgâr taşıdığı sarı kumları olgunlaşmış ürünlerin üzerine bırakmıştı. Bu toz yığınları el-Buhayra, el-Garbîye ve eş-Şarkîye bölgelerine kadar yayıldı. Neticede yaz mahsulatı olan pirinç, susam ve şeker kamışı gibi bitkiler solmaya yüz tutarken bu durum yine pazarlarda ürün fiyatlarının artışına neden oldu. Mesela bir önceki sene *irdebi* 100 dirheme satılan buğdayın fiyatı %90'lık bir artış ile 190 dirheme, 60 dirhem olan arpanın ise fiyatı ise %100'lük bir artış ile 120 dirheme fırlamıştı. Libya'dan kaynaklı olan bu doğa olayının etkileri Mısır ile sınırlı kalmayıp kısa süre içinde Suriye beldelerinde ve Kudüs'te de hissedilmiş ve gıda enflasyonuna bu bölgelerde de rastlanmıştır. Bunun üzerine askerî seferlerin işesi için ihtiyaten Kerek, Şavbak, Filistin ve sahil beldelerinde depolanan hububat bu zor dönemde kullanılmıştır. Kıtlik ve buna dayalı olarak gelişen pahalılıktan Mekke de derinden etkilemiş ve kutsal beldede buğdayın *irdebi* 900 dirhemi bulmuştur.⁶⁷ 13. yüzyılın sonlarına doğru Memlûk ülkesinin ekseri bölgelerini etkisi altına alan kuraklık ve buna dayalı olarak gelişen kıtlık sürecinde Mısır'da sıklıkla tesadüf olunan yağma olayları da görülüyordu. Bu tarz gelişmeler en çok şehrin pazarlarında ve ekmek fırınlarının önünde meydana gelir ve çoğu zaman yaşanan arbedelerde çok sayıda insan hayatını kaybederdi. El-Makrîzî, bu yıla ilişkin bu türden bir yağma girişimini naklederken izdiham ve yağmayı önlemek amacıyla silahlı askerlerin fırınları koruduğunu vurgular. Toplumsal kargaşanın zirve yaptığı bu darlık zamanlarında tatbik edilen ilginç bir uygulamaya da el-Makrîzî yer verir. Buna göre ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını gidermek ve açlık sorunun önüne geçmek amacıyla devrin sultanı yüzler ümerasından olan her bir emire yüz fakir, elliler ümerasından her bir emire elli fakir, onlar ümerasından her bir emire de on fakir düşecek

63 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 106; Allouche, *Mamluk Economics*, 43.

64 Hububat tartımı için kullanılan bir ağırlık ölçüsü olan irdeb yaklaşık 70 kg'dır. Bunun bölgeden bölgeye değişen değerleri için ayrıca bk. Eliyahu Ashtor, "Levantine Weights and Standart Parcels: A Contribution to the Metrology of the Later Middle Ages", *East-West Trade in the Medieval Mediterranean*, ed. Z. Kedar, (London: Variorum Reprints, 1986), 479; Tarek Galal Abdelhamid, Heba El-Toudy, *Selections from Subh al-A'shâ by al-Qalqashandi, Clerk of the Mamluk Court: Egypt: "Seats of Government" and "Regulations of the Kingdom", From Early Islam to the Mamluks* (Routledge: Tylor&Francis, 2017), 340; Cengiz Kallek, "İrdeb", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 440-442.

65 *Rutl*: Ağırlık değeri bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Mesela Dimeşk'te 1 *rutl* 1.72 kg, Halep'te 1.8 kg, Remle'de 2.32 kg, Mısır'da ise 450 gr'dır, detaylı bilgi için bk. Ashtor, "Levantine Weights and Standart Parcels", 474-478; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, 235.

66 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 107; Allouche, *Mamluk Economics*, 43.

67 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 108; Allouche, *Mamluk Economics*, 44.

şekilde bunların bazı gıda gereksinimlerinin karşılanması maksadıyla üst yönetim mensuplarını vazifelendirmiştir. Bu taksimattan sonra ümeradan bazıları fakirlere bazlama, somun ekmek, bazıları da bisküviler dağıtmıştır.⁶⁸ Sosyal devlet anlayışının en belirgin işlevsel yönünü temsil eden böylesi uygulamalara devletin zor zamanlarında tesadüf olmaktadır. Mali açıdan çok iyi durumda olan ve ticaretin belli sahalarında girişimci olarak aktif rol oynayan emirlerin yıl boyunca fakir halka ekmek ve yiyecek dağıtmak için fonlarının olduğu da bilinmektedir.⁶⁹

Bahrî Memlûklar devrinde görülen diğer bir kıtlığa devletin en uzun iktidar süresine sahip olan el-Melik en-Nâsır Muhammed (1310-1341) zamanında tesadüf olunur. Kuraklığa dayalı olarak görülen buğday kıtlığı sonucunda ürünün 1 *irdebi* 70 dirheme ulaşırken fasulyenin *irdebi* ise 50 dirhem olmuştur. Pazarda buğday kıtlığı baş gösterince telaşa kapılan halk yine kalabalıklar hâlinde yağma amacıyla çarşıda toplanmış, fakat bu kez Kahire valisi tedbir amaçlı adamlarından dört kişiyi fırınların önünde istihdam etmiştir. Ülkede ekmek sıkıntısı baş gösterince halk Sultan Muhammed'e başvurmuş, bunun üzerine sultan da emirlerine bu işin bir aylık yükünün kendilerinde, diğer ayın yükünün kendisinde ve bir sonraki ayın yükünün Allah'ta olduğunu söyleyip halka destek talimatında bulunmuştur. Böylece emirler silolarının kapılarını açarak halka *irdebi* 30 dirhemden buğday satışı gerçekleştirdiler. Bir sonraki ayda ise sultan kendi rezervlerinden *irdebi* 25 dirhemden halka buğday arz edilmesini emretti. Sultan kendi rezervlerinden *irdebi* 25 dirhemden halka buğday satılmasını sağlayınca, yaklaşık bir ay içinde hububat fiyatlarında gözler görülür bir düşüş yaşandı.⁷⁰ Sultan el-Melik el-Eşref Şaban (1363-1376) zamanında görülen kuraklık ise yine Nil suyunun düzensiz raddesinden kaynaklanmış olup su seviyesi 16 *zirânın* altında kalmıştı. Bunun sonucunda buğdayın *irdebi* 150 dirhem, arpanın *irdebi* ise 100 dirhem oldu. Temel gıdada yaşanan sıkıntılar halkı açlıkla baş etmek durumunda bırakmış, bu durum pek çok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştu. Sosyal devlet anlayışı bu zor dönemde bir kez daha işlerken Sultan Şaban, ümeranın varlıklılarından ve zengin tüccarlardan fakirleri toplayıp onlara gıda yardımında bulunmaları talimatını vermiştir. Yaklaşık iki yıl süren bu kıtlığın ardından Nil'in raddesi normal seyrine dönmüştür. Ancak bu kuraklık süreci öylesine zorlu geçmiştir ki müellif halktan peçok kimsenin hiç bitmeyeceğini düşündüğü bu zor zamanları; tanıdığı oldukları zorlu bir serüven şeklinde tanımlamıştır.⁷¹

1393-94 yıllarında yine bu durumdan kaynaklı bir kriz yaşandığında buğdayın *irdebi* 70 dirheme fırlamıştı. Nil'in rejimindeki düzelme sonradan ekilmek amacıyla tohum ihtiyacının hasıl olmasına neden olunca bu kez de buğdayın *irdebi* yaklaşık %185,7'lik bir artışla 200 dirheme, baklanın fiyatı ise 105 dirheme yükselmişti. El-Makrîzi, Nil'in ideal taşma seviyesi geciktiğinde fiyatların iki yıl boyunca yüksek seyretmesinin Mısır ülkesinin kadim dönemlerden

68 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Çumme*, 109; Allouche, *Mamluk Economics*, 45.

69 Mine Ener, *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence, 1800-1952* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003), 5.

70 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Çumme*, 113; Allouche, *Mamluk Economics*, 48.

71 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Çumme*, 114; Allouche, *Mamluk Economics*, 49.

beri süregelen bir durum olduğunu ayrıca vurgular. 1395-1396 senesinde sudaki seviye düzelmeye başlayınca fiyatlar da enflasyon öncesi düzeyine doğru gerilemeye başlamıştır. Nâsır Ferec dönemine tesadüf eden ve 1403-1404 yıllarında görülen kuraklığa dayalı olan enflasyonda ise buğdayın *irdebi* dört sene önceki fiyatı olan 70 dirhemden yaklaşık %471 oranında artışla 400 dirheme ulaşmıştır. Gıda fiyatları ve emtia üzerindeki artışın diğer bir doğal neticesi işçilerin, rençperlerin, zanaatkâr ve esnafların ücretlerinde görülen yüksek artışlardı. Bir sonraki yıl tabiat koşulları elverse bile, Nil rejimindeki düzelmeye sonrasında bu defa halk ekim amacıyla ihtiyacı duyulan ancak üst yönetim mensupları başta olmak üzere piyasadaki faal muhtekirler tarafından istiflenen tohuma ihtiyaç duyardı. Bu yönüyle de halk kıtlık devrelerinde fiyatlanan ve sonrasında yine devlet tarafından fiyatı belirlenen buğdayı almak zorunda kalırlardı.⁷² Öyle ki kriz ortamlarının yol açtığı bu durum temeli tarım ekonomisi ve iktâ gelirlerine dayanan devlet dâhilindeki istihsalin düşmesine neden olurdu. Bilhassa ekonomik belirsizlik, paranın değerindeki oynaklık, yiyecek yetersizliği, üst yönetim mensuplarının görevlerini kötüye kullanmaları kriz zamanlarında öne çıkan başlıca durumlarıdır.

Bu süreçteki gıda fiyatları ile ilgili olarak sunulan bazı veriler de eserin beşinci kısmında nakledilir. Buna göre buğdayın *irdebi* 450 dirhem idi. Ancak bu meblağda 10 dirhem komisyon, 7 dirhem nakliye, 3 dirhem eleme, 30 dirhem öğütme işlemleri için sarf edilen toplamda 50 dirhemlik bir maliyet yekûnunun da bulunduğunu müellifin kayıtlarından öğreniyoruz. Bakla ve fasulyenin *irdebi* 300, nohudun 500, bezelyenin *irdeb* fiyatıysa 800 dirhem idi. Bu süreçte bir baş sığır 15.000 dirheme tekabül eden 100 miskal altına, 1 *ritl* sığır eti 7 dirheme, 1 *ritl* koyun 15 dirheme, 1 tavuk 20 gümüş dirheme karşılık gelen 100 *dirhem min el-fulûsa*⁷³ (bakır dirhem), bir kaz ise 40 gümüş dirheme karşılık gelen 200 *d.f.*ye satılıyordu. Bir baş koyun 2.000 dirhem (400 gümüş dirhem) iken bir deve de bunun 3.5 misli değerinde olan 7.000 dirhem (1400 gümüş dirhem) ederindeydi. 1 *kadah*⁷⁴ balkabağı tohumu 120, 1 *kadah* pirinç 15, 1 *irdeb* havuç tohumu 500, 1 *kadah* turp tohumu 150, 1 *kadah* şalgam tohumu 300, 1 *kantar*⁷⁵ susam yağı 1.200, bir adet karpuz 20, üzümün *ritli* 4, 1 *kantar* sukabağı 100, 1 *ritl* şeker 70, 1 *kantar* zeytinyağı 550, bir adet koton kıyafet 1500, bir tavuk yumurtası 0.5 ve bir limon 3 dirhemden satılmaktaydı.⁷⁶

Kuraklığa dayalı olarak gelişen enflasyon dönemlerini daha anlaşılır kılmak adına Nil'deki seyrin Bahrîler ve Çerkezler devrindeki belirli zaman aralıklarına yayılan *zirâ* verilerinin sunulması öyle sanıyoruz ki yerinde olacaktır. Konuyla ilgili olarak girilen *zirâ* değerleri el-Makrîzî'nin diğer eseri *es-Sulûk'tan* temin edilmiştir. Bu bağlamda Bahrî Memlûkların son dönemlerine doğru olan 1348-1354 yılları arasındaki altı yıllık süreçte, Nil suyu rejiminin

72 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 115; Allouche, *Mamluk Economics*, 51.

73 *Dirhem min el-fulûs* bundan sonraki geçtiği yerlerde *d.f.* şeklinde kısaltılacaktır.

74 1.717 litre, bk. Crom Helm, *Egypt (Routledge Revival): MERI Report Routledge Revivals: Middle East Research Institute Reports* (New York- Routledge: Tylor&Francis, 2015), 129.

75 157.50 kg, bk. Helm, *Egypt (Routledge Revival)*, 129.

76 Allouche, *Mamluk Economics*, 78.

değişim değerleri şu şekilde seyretmiştir: Buna göre sudaki seviye 1348'in Mart'ında 16 *zirâ*, 22 *parmak*⁷⁷, 1348'in Haziran'ında 4 *zirâ*, 15 *parmak*⁷⁸, 1349 yılının Ocak ayında 17 *zira*, 18 *parmak*⁷⁹, 1350'nin Ocak ayında 16 *zirâ*, 23 *parmak*⁸⁰, 1351 yılının Şubat'ında 4 *zirâ*⁸¹, 1351'in Temmuz'unda 17 *zirâ*, 3 *parmak*⁸², 1352'nin Temmuz'unda 18 *zira*, 19 *parmak*⁸³, 1353'ün Ağustos'unda 19 *zirâ*, 16 *parmak*⁸⁴, 1354'ün Aralık ayında 20 *zirâ*⁸⁵ idi. Ekler kısmında sunulan grafiğe yansıtılmayan bazı zaman aralıklarında ise Nil'in suyu mesela; 1358'in Aralık ayında 20 *zirâ*, 4 *parmak*⁸⁶, 1360'ın Ağustos'unda 24 *zirâ*⁸⁷, 1363'ün Ağustos'unda 16 *zirâ*, 7 *parmak*⁸⁸, 1368 Ağustos'unda 16 *zirâ*⁸⁹, 1369'un Haziran'ında 5 *zirâ*, 20 *parmak*⁹⁰, 1373 Ağustos'unda 16 *zirâ* olarak ölçülmüştür. Bu süreçte sudaki en düşük seviye haziran aylarında görülmüştür.⁹¹

Çerkezler devrinin ilk dönemlerine tesadüf eden 1388 ve 1398 yılları arasındaki Nil suyunun rejimine gelince; ekler kısmında verilen ve grafik döküme yansıyan *zirâ* verileri aynı şekilde el-Makrîzî'nin diğer eseri *es-Sulûk*'tan temin edilmiştir. Buna göre sudaki seviye 1388'in Temmuz ayında 15 *zirâ*⁹², 1388'in Ağustos ayında 20 *zirâ*⁹³, 1389'un Haziran ayında 15 *zirâ*⁹⁴, 1389'un Eylül ayında 20 *zirâ*, 8 *parmak*⁹⁵, 1390'ın Temmuz'unda 16 *zirâ*⁹⁶, 1391'in Ekim'inde 20 *zirâ*⁹⁷, 1392'nin Temmuz'unda 15 *zirâ*⁹⁸, 1392 Eylül'ünde 20 *zirâ*, 3 *parmak*⁹⁹, 1393'ün Haziran'ında 6 *zirâ*, 12 *parmak*¹⁰⁰, 1393 Temmuz'unda 16 *zirâ*¹⁰¹, 1393 Eylül'ünde 16 *zirâ*¹⁰², 1395 Ağustos'unda 18 *zirâ*¹⁰³, 1395 Kasım'ın 19 *zirâ*, 18 *parmak*¹⁰⁴, 1396 Ağustos'unda 16

77 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 65.

78 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 75.

79 Makrîzî *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 78.

80 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 112.

81 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 131.

82 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 139.

83 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 182.

84 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 187.

85 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 214.

86 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 241.

87 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 247.

88 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 269.

89 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 326.

90 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 327.

91 Verilen değerlerin grafik dökümü için bk. Grafikler kısmı, Grafik 1.

92 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 187.

93 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 188.

94 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 240.

95 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 254.

96 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 295.

97 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 312.

98 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 324.

99 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 326.

100 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 336.

101 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 338.

102 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 358.

103 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 376.

104 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 381.

*zirâ*¹⁰⁵, 1397'nin Haziran'ında 5 *zirâ*, 25 *parmak*¹⁰⁶, 1397 Ağustos'unda 16 *zirâ*¹⁰⁷, 1397 Eylül'ünde 20 *zirâ*, 15 *parmak*¹⁰⁸, 1398 Ağustos'unda 16 *zirâ*¹⁰⁹, 1398'in Eylül'ünde 19 *zirâ*, 12 *parmak* idi.¹¹⁰ Bu 10 yıllık süreçte sudaki en düşük seviye 1393 ve 1397 yıllarının Haziran ayında görülmüştür.¹¹¹ *Es-Sulûk*'tan temin edilen bu verilerin *İğâse*'de yer etmemesi ve yine mezkûr eserde ele alınan sorunsal meselelerin müellifin diğer eserinde farklı değerlerle desteklenmesi öyle sanıyoruz ki ehemmiyetlidir.

Nil suyunun değişim değerlerine bağlı olarak buğdayın 1346-1354 yılları arasında *irdeb* başına gümüş dirhem cinsinden fiyatına gelince; 1346 yılının Haziran'ında buğdayın *irdebi* 30 dirhem¹¹², 1346'nın Ekim'inde 55 dirhem¹¹³, 1347 Kasım'ında 40-50 dirhem¹¹⁴, 1348'in Mart'ında 20 dirhem¹¹⁵, 1349 yılının Mart'ında 15 dirhem¹¹⁶, 1351 yılının Şubat'ında Nil'deki gerilemeye paralel olarak 15 dirhemden 20 dirhem¹¹⁷, 1352 yılının Ocak ayında 37 dirhem¹¹⁸, 1354 yılının Kasım'ında 36 dirhem idi.¹¹⁹

1382 ve 1405 yılları arasında dönem koşullarına bağlı olarak 1 *irdeb* buğdayın değerinde ciddi oynaklıklar yaşanmıştır. Buna göre buğdayın değerindeki artışlar Nil'in düzensiz seyrinden dolayı hasadın yetersiz oluşu, kuraklık ile bazı siyasi ve sosyal karmaşalardan kaynaklanırken fiyatlardaki düşüşler ise Nil'in istenilen düzeyde olması ve buğday ithalatı ile ilgiliydi.¹²⁰ Özellikle buğday fiyatlarındaki aşırı fiyat artışı Memlûkların en istikrarsız dönemlerinden birisi olarak kabul edilen Berkûk'un oğlu en-Nâsır Ferec zamanına tesadüf etmektedir. Konuyla ilgili olarak gerek Bahriler gerekse de Çerkezler dönemindeki bazı kriz süreçlerinde seyreden hububat fiyatları mukayese edilecek olursa, fiyat istikrarsızlığı ve enflasyon bazında farklı bulgulara da ulaşmak mümkündür. Mesela; en-Nâsır Muhammed zamanındaki kriz sürecinde *irdebi* 70 dirheme kadar yükselen buğdayın fiyatı kendisinden yaklaşık yirmi sene sonra hüküm süren el-Melik el-Eşref Şaban devrindeki kuraklığa dayalı gelişen kıtlık devresinde 150 dirhem olmuştur. Bu da ürünün fiyatında %114,28'lik bir artışı ifade eder. Çerkezler devri sultanlarından

105 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 388.

106 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 401.

107 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 402.

108 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 402.

109 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 417.

110 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 428.

111 Verilen değerlerin grafik dökümü için bk. Grafikler kısmı, Grafik 2.

112 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 26.

113 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 38.

114 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 55.

115 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 65.

116 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 90.

117 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 112.

118 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 149.

119 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 214; Verilen değerlerin grafik dökümü için bk. Grafikler kısmı, Grafik 3.

120 Grafikler kısmında 1382 ve 1405 yılları arasındaki 4. grafik dökümü Adel Allouche'un eserindeki *appendix* kısmında vermiş olduğu verilere dayalı olarak üretilmiş olup bu verilerden yalnızca tarafımızca seçilen bazı tarih aralıkları grafiğe yansıtılmıştır. Allouche 1402 yılına kadar fiyatlamaları *dirhem*, bu tarihten sonraki fiyatlamaları ise *dirhem min el-fulûs* cinsinden göstermiştir, bk. Allouche, *Mamluk Economics*, 99-103.

Nâsır Ferec dönemine tesadüf eden ve 1403-1404 yıllarındaki kuraklığa dayalı olarak gelişen enflasyonda ise buğdayın *irdebi* 400 *d.f.*ye ulaşmıştır. Bundan kırk sekiz yıl sonra, Şubat 1451'deki ekonomik kriz sürecinde ise buğdayın irdeb fiyatı en yüksek seviyesi olan 1500 *d.f.*ye yükselmiştir. Bu da yarım asra yakın bir süreçteki her iki kriz dönemlerinde seyreden buğdayın irdeb başına en yüksek değerleri arasında %275'lik bir fiyat farkına delalet eder.

Memlûkların bu sürecinde toplumsal problem olarak görülen ve enflasyonu tetikleyen diğer bir sorun da salgınların şiddetini artırması ve buna dayalı olarak görülen ölüm olaylarıdır. 1347-1349 yılındaki ilk veba salgınından Memlûkların sonuna değin devlet, her sekiz ve dokuz yılda bir tekrar eden ve Mısır'ın büyük bir bölümünü etkisi altına alan yaklaşık yirmi büyük salgın olayı yaşamıştır.¹²¹ E. Ashtor'un Memlûklar devri Mısır, Suriye ve Filistin'de görülen büyük veba salgınlarının yıllarına ilişkin vermiş olduğu veriler dikkate alındığında salgın tarihlerinin bu üç ülkede aynı zamana rastlaması salgınların yayılma gücünün görülmesi açısından önemlidir.¹²² Memlûklar devrinin çok önemli bir araştırma sahasını teşkil etmesi ve bu konuyla ilgili olarak Memlûk devri kroniklerinde bolca malzeme bulunmasına rağmen, Michael W. Dols, salgın ve bunun Ortadoğu üzerindeki etkilerinin akademik düzeyde bir incelemeye tabi tutulmaması noktasında 19. yüzyıl tarihçilerini eleştirse de¹²³, A. Sabra'nın kayda değer araştırmasının, Dols'un çalışmasının yanında, bu sahadaki önemli bir boşluğu doldurduğu kanaatindeyiz.¹²⁴

Konuyla ilgili olarak gerek el-Makrîzî gerekse de el-Esedî bilhassa salgınları toplumsal kriz ve enflasyonun doğal nedenlerinden birisi şeklinde göstermişlerdir. Bu hassas süreçte talep artışı olan ilk şey de hastalıktan korunma ya da kurtulma gailisine düşmüş olanların ilaca gösterecekleri ilgidir. El-Makrîzî'ye göre ölüm oranlarının katlanarak artış gösterdiği bu salgın dönemlerinde ilaçlara olan talep de olağanca artar, arzın artışı da fiyatların tavan yapmasına neden olurdu. Bu cümleden olarak Kahire'nin Deylem Mahallesi'nde ilaç satan bir dükkân yer almakta olup kriz zamanında bir ilacın 32.000 *d.f.*den halka arz edildiğini müellif nakleder. *Suk es-Suyûfîn*'de¹²⁵ bu tip ilaç malzemeleri satan ve Şerîf 'Atûf olarak bilinen dükkân bulunmaktaydı. Aynı zamanda el-Vezîrîye ile Bâbü'z-Züveyle dışında bunun gibi ilaç satan dükkânlar bulunuyordu. İlaç satışı ile iştiğal eden bir hekimin günlük kazancının 100 dirhem olduğuna bakılacak olursa salgın zamanlarında halkın ilaçlara olan taleplerinin ne denli yüksek

121 Kevin Shillington, *Encyclopedia of African History: A – G* (New York and London: Taylor & Francis, 2005), 767; Abdullah Mesut Ağır, "The Plague and its Affects to the Mamluk Economy and Society", *International Conference on Social Sciences and Humanities*'de sunulan bildiri, (10-12 Haziran 2021).

122 Mısır, Suriye ve Filistin'deki salgın tarihleri için bk. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East*, 302.

123 Dols, *The Black Death in the Middle East*, 7. Dols tarafından eleştiriye konu edilen husus aslında Memlûklar sahasında çalışan araştırmacıların devletin siyasi, ekonomik ve askeri tarihine ağırlık verip dini, edebi, sosyal, tarımsal, demografik ve bu dönem sanat tarihini ilgilendiren meselelerin ihmal edilmesi ile ilgili olsa da son zamanda bu alanlarla ilgili çok sayıda nitelikli araştırma yapılmıştır.

124 Adam Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam Mamluk Egypt 1250-1517* (Cambridge: Cambridge Studies in Islamic Civilisation, 2006).

125 Silah çarşısı.

olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Bu devrede katlanarak artan ölüm olayları o denli fazlaydı ki caddeler, mahalleler ve pazarlar insan cesetleriyle dolup taşar, bunların gömülmesi için de yeni kuyular kazılırdı.¹²⁶ Mesela, 1348 yılının Kasım ve Aralık aylarında Mısır'da süre gelen veba salgınında çok sayıda insan hayatını kaybederken sokaklar ve çarşılar insan cesetleriyle dolmuştu. Bu salgın döneminde ümera ise havası temiz olan Siryakus'a gitmek durumunda kalmıştı.¹²⁷ 1386 yılının Şubat ayında ise Halep'te meydana gelen veba salgınında her gün binden fazla insanın öldüğünü el-Makrîzî'nin nakletmesi bu duruma güzel bir misal teşkil eder.¹²⁸ Aynı yılın Mayıs ayında ise bu defa İskenderiye'de görülen veba salgınından dolayı şehirde bir günde ölenlerin sayısı müellife göre yüz kişiyi bulmaktaydı.¹²⁹ Bu açlık devresinde yamyamlığın artış gösterdiği ve tercihen de çocuk etlerinin aç halk tarafından yenildiğine dair ilginç rivayetler de nakledilir. Ölüm olaylarına bağlı olarak köylerdeki nüfusun da gerilediğini nakleden müellif evveliyatında nüfusu yüz kişiden oluşan bir köyün bu doğal afetten sonra nüfusunun yirmiyeye kadar gerilediğini belirtmiştir.¹³⁰ Bu konuyla ilgili olarak el-Makrîzî diğer eseri olan *es-Sulûk*'ta 1295 yılının Ramazan ayına tesadüf eden Temmuz ayında süre gelen kıtlıkta aç olan fukaranın ölü eti ile birlikte kedi, köpek ve eşek eti yediklerini nakleder. Bu süreç veba kaynaklı kıtlıkların yaşandığı Zeyneddin Ketboğa dönemine tekabül ediyordu.¹³¹ Siyasal istikrarın çok da parlak olmadığı, iktidarın sıklıkla el değiştirdiği ve salgın olaylarının tesadüf olunduğu Bahri Memlûkların 1295 ve 1309 yılları arasındaki döneminde buğdayın *irdeb* fiyatının, mala olan talepten dolayı hayli yüksek seyrettiği gözlenmektedir. Bu süreç Zeyneddin Ketboğa (1294-1296), Husâmeddin Lâçin (1296-1299), Nâsır Muhammed'in ikinci iktidar devresi (1299-1309) ve Çerkez asıllı Baybars Çeşnigîr'in (1309-1310) iktidar dönemlerine tesadüf ediyordu. 1295 yılının Temmuz ayında 150 dirhem olan buğdayın *irdebindeki*¹³² fiyat artışı, görülen veba salgınıyla ilgiliydi. Buğday 1296 Mart'ında 180 dirhemi görmüş¹³³, aynı yılın Mayıs'ın da ise 35 dirheme kadar gerilemiştir.¹³⁴ 1297 yılının Eylül'ünde 40-50 dirhem arasında seyreden fiyatlar 1300 yılında İlhanlılar ile olan mücadelenin etkisiyle Suriye'de 360 dirheme kadar yükselmişti.¹³⁵ 1305 ve 1309 yıllarında ise fiyatların normal seyrettiği gözlenebilir.¹³⁶

Kriz dönemlerini fırsata çevirmesini bilen tüccar ve satıcılara da el-Makrîzî tarafından değinilir. Kıtlık zamanları bu zümrenin ihtikâr siyasetlerinin neticesinde kazançlarını artırdıkları dönemler olarak tezahür eder. Bir tüccarın kriz döneminde bir günlük kazancı 200 ila 300

126 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Çumme*, 109; Allouche, *Mamluk Economics*, 45.

127 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, IV, 77-78.

128 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 179.

129 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, V, 184.

130 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Çumme*, 109; Allouche, *Mamluk Economics*, 45.

131 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, II, 262.

132 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, II, 262.

133 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, II, 266.

134 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, II, 267.

135 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, II, 324.

136 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, II, 390, 431; Verilen değerlerin grafik dökümü için bk. Grafikler kısmı, Grafik 5.

dirhem arasında değişmekte olup bu da aylık 6.000 ila 10.000 dirheme tekabül etmekteydi. Bir seyyar satıcının günlük kazancı ise 30 dirhemi buluyordu. Dolayısıyla el-Makrîzî'ye göre kriz dönemleri fırsatçıların hoşnut olduğu zaman dilimleriydi.¹³⁷ Ülke dâhilinde süre gelen sosyoekonomik krizler devlet dâhilinde de bazı siyasi sıkıntıların yaşanmasına neden olur, siyasi kriz üst yönetim mensupları ve memlûk grupları arasındaki çekişmelere meydan verirdi. Doğal olarak Mısır ülkesinde görülen siyasi, sosyal ve ekonomik buhranlar en üst kademesinden en altına kadar Memlûk toplumunu derinden etkiler ve husule gelen boşlukların doldurulması ve zararların telafisi hem zaman alır hem de hayli maliyetli olurdu. Maliyetin hazineye getirdiği külfetin azaltılması amacıyla varlıklı tüccarlar yüksek fiyatlardan devletçe belirlenmiş olan ürünlerin alımına zorlanırdı. Bu devletin piyasaya müdahalesi anlamına gelmekte olup bu uygulama Memlûk pazarlarının önemli bir unsurunu oluşturan tüccarların durumlarının bozulmasıyla neticelenmiştir. Bu duruma Fâtımîler ve Bahrî Memlûklar zamanında ticaret sahasının en aktif zümresi olan *Kârimî Tüccarları* güzel bir örnek teşkil eder. Bilhassa Çerkezlerden Sultan Barsbay'ın baharat ticaretinde takip ettiği tekellik politikası neticesinde Kârimîlerin devlet dâhilindeki ekonomik faaliyetleri sonlandırılmıştır.¹³⁸ Üst yönetimde bazı ümeranın mallarının müsadere edilmesi de yine kriz ortamlarının tabii neticelerinden birkaçı olup el-Makrîzî tarafından verilen bu bilgiler toplumun her tabakasının kriz dönemlerinden olağanca etkilendiğine delalet eder.¹³⁹

Memlûklar devri kroniklerinden bazıları tetkik edildiğinde kuraklık, kıtlık, salgın ve siyasal istikrarsızlığın görüldüğü olağanüstü dönemlerde temel tüketim mallarında meydana gelen fiyatlarla birlikte paranın değerinde görülen değişim oranlarının da müellifler tarafından sıklıkla verildiği gözlenir. Fiyatların istikrarsızlığı, parada görülen değer kaybı ve buna dayalı olarak gelişen enflasyona ilişkin ise el-Makrîzî'nin tespiti önemlidir. Buna göre üst yönetim mensuplarından bir bürokratin maaşının paranın değer kaybıyla orantılı olarak alım gücündeki düşüşünü değerlendirmek suretiyle enflasyona ilişkin eserinin beşinci kısmında çok önemli bir çıkarımda bulunan el-Makrîzî, önceki zamanlarda beş misli daha az ödenen dirhem cinsinden bir maaşın şimdiki hâlde ödenen ücretten miskal değeri itibariyle daha fazla olduğuna temas etmekle kriz süreçlerinde, özellikle de *fulûsların* dolaşımına girmesiyle birlikte, şahit olunan paradaki değer kaybına güzel bir misal verir. Müellife göre geçmiş zamanlarda 1 parsel topraktan 20.000 *gümüş dirhem* vergi geliri elde ediliyorken kendi döneminde toprağın parseline 100.000 *d.f.* gelir elde edilmesi iktâ sahibinin geçmişteki emsallerinden daha zengin olduğu anlamını taşımaz. Mesela geçmiş dönemlerde *elitlerden* 20.000 dirhem maaşa sahip olup bununla istediğini alma ve bir miktarını da tasarruf etme gücüne haiz olan bir bürokratin

137 Makrîzî, *Kitâbü's-Sulûk*, II, 46.

138 Bu durum için bk. Walter J. Fischel, "The Spice Trade in Mamluk Egypt. A Contribution to the Economic History of Medieval Islam", *Journal of Economic and Society History of the Orient* 1/2 (1958), 159-157; Eliyahu Ashtor, "The Kârimî Merchants", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 88 (1-2) (1956), 45-56.

139 Allouche, *Mamluk Economics*, 47.

bu maaşı; 1000 miskal altına yahut her bir miskali 20 gümüş dirheme denk geliyorken kendi döneminde 100.000 *d.f.* maaşa sahip olan aynı pozisyonadaki bürokratin bu ücretinin 666 miskal altın, gümüş değerinden ise bunun miskal değerinin her bir gümüş dirhem için 5 *d.f.*, miskal başına da 150 *d.f.* olduğunu müellif vurgular.¹⁴⁰ Bu da ekonomik krizlerin hat safhada olduğu Çerkezler döneminde parada %33.4'lük bir değer kaybının yaşandığını gösterir. Aynı kıyaslama gelir düzeyleri bazında toplumun diğer tabakaları için de müellif tarafından belirtilmiştir. El-Makrîzî en üst kademesinden en altına kadar olan Mısır halkını yedi sınıfa ayırarak bunların genel hususiyetlerine de değinmiştir. Buna göre Memlûk Türk Devletinde piramidin en üst tabakasını *elitler*¹⁴¹ olarak da tavsif edilen iktidar sahipleri (sultan ve ümerası ile memlûklar) şekillendiriyordu. İkinci zümre ise serveti ellerinde tutan tüccarlar ve diğer varlıklı insanlardı.¹⁴² Üçüncü sınıf sıradan tüccarlar olup bunlar da ekseri kıyafet alım satımlarıyla iştilig ederlerdi (ashabü'l bazza). Aynı zamanda dükkân sahibi olan esnaf da bu grubun içinde yer alıyordu. Tabakanın dördüncü kısmını toprağı ekip biçen köylüler oluşturuyordu. Maaşlılar, ilim tahsil eden öğrenciler, ecnâdu'l-halkanın¹⁴³ büyük bir kısmı beşinci, zanaatkâr ve ücretliler altıncı, ihtiyaç sahipleri ve dilenciler de piramidin en alt düzeyi olan yedinci zümreyi teşkil ediyordu. Bu sınıflandırmadan sonra müellif bu tabakalara mensup bulunan zümrelerin gelir ve gider durumları hakkında malumat vermiştir. Mesela ilk piramidin zirvesinde bulunan *elitlerin* gelirleri topraktan elde edilen vergilerden temin ediliyordu.¹⁴⁴ Bu bağlamda krize bağlı olarak gelişen fiyat artışları ve parada görülen değer kayıplarının yukarıda tasnife tabi tutulan sosyal gruplar üzerindeki etkileri müellif tarafından ele alınmış ve buhran zamanlarında farklı tabakaya mensup kişilerin bu krizlerden farklı şekilde etkilendikleri hususiyeti üzerinde ayrıca durulmuştur.¹⁴⁵

Konuyla ilgili olarak müellifin üzerinde durduğu hususlardan bir diğeri de vergiler ve bunun iktisadî duruma tesiri ile ilgili olan bahislerdir. El-Makrîzî'nin eseri Bahrî Memlûklar ile birlikte siyasal kargaşalıkların hiç eksik olmadığı Berkûk ile sosyoekonomik durumun hayli kötüleştiği ve vergilerin oldukça yüksek olduğu Ferec döneminin iktisadî olaylarını ihtiva etmektedir. Bu yönüyle Memlûkların gerileme süreci olarak kabul edilen Çerkezler döneminin önemli sorunlarından birisi olan aşırı vergiler üzerinde müellifin çıkarımları mühimdir. El-Makrîzî, Memlûkların içine düştüğü buhran süreçlerinin amillerinden birisini de kırsal kesimdeki

140 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 147-148; Allouche, *Mamluk Economics*, 73-4.

141 Bu kavram, memlûk sistemi ve memlûkların devlet dâhilindeki pozisyonları için bk. Abraham N. Poliak, "Some Notes on the Feudal System of the Mamluks", *Journal of the Royal Asiatic Society* 69/1 (1937), 97-107; David Ayalon, "Mamluk Military Aristocracy: A Non Hereditary Nobility", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 10 (1987), 205-210; David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, I-II-III, çev. Abdullah Mesut Ağır (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2015).

142 Mesela Fâtımiler ve Bahrî Memlûklar zamanında ticaretin önemli sahalarında faal rol oynayan Kârimî Tüccarları ve bazı tüccar aileleri için bk. Ashtor, "The Kârimî Merchants", 45-56; Fischel, "The Spice Trade in Mamluk Egypt", 157-174.

143 Memlûk Türk Devletinin askerî bir birim olan ecnâdu'l-halka (halka askerleri) hakkında detaylı bilgi için bk. Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, 45.

144 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 147; Allouche, *Mamluk Economics*, 73.

145 Orman, "İslamî Düşünce Geleneğinde İktisadî Krizler Meselesi", 425.

köylülerin ödeyebileceklerinden çok daha fazla vergiye tabi tutulmaları olarak göstermiştir. Bu durum insanların topraklarını terk etmesiyle sonuçlanırken tarımsal faaliyetlerdeki istihsal de hâliyle düşüyor, bu da temeli ikta sistemine dayanan devletin gelirlerini doğrudan etkiliyordu. Müellifin sıkıntılarını fiziki sebeplerine yönelik olan bu çıkarımında da İbn Haldun'un vergiler ile ilgili nakilleri arasında benzerlikler söz konusudur. Bu hususta İbn Haldun, devletin gelenek, itiyat ve refah durumlarıyla mütenasip olarak artan ihtiyaçları karşılamak adına ekincilere, fellahlara, tacire ve tebaanın her sınıfına çeşitli vergiler yüklediklerini, ihtiyaçların artması nispetinde yeni vergilerin ihdas olunup vergi miktarlarının arttığını, bu durumdan yurdun bayındırlığının müteessir olup halkın çoğunun kazandığı ve ödemekle mükellef olduğu vergileri mukayese ettiğinde çalışmasından istifadesi az olduğundan işten el çektiğini nakleder. Bunun sonucunda da devletin vergi gelirleri giderek azalmaya başlar.¹⁴⁶ *Mukaddime*'de devletin ihtiyarlama çağına ermesinin bolluk, refah, zevk ve israf iptilasının peyderpey artması sonucunda vergilerin son haddini bulması neticesinde gerçekleştiği belirtilirken¹⁴⁷, *İğâse*'de de devlet ricalinin artan aşırı harcamaları ve israf nedeniyle borç batağına sürüklenmesi sıkıntının tabii nedenler dışındaki fiziki nedenleri arasında zikredilmiştir.¹⁴⁸

3. El-Esedî'ye Göre Ekonomik Krizin Nedenleri ve Enflasyon

Her şeyden önce Memlûk tarihçiliğinde İbn Haldûn ile başlayan ancak sonrasında çok da fazla bir eğilim bulmayan ekonomik problemlerin analiz ve çözümüne odaklanmış bir araştırma olması münasebetiyle El-Esedî'nin bu çalışması, Çerkezler dönemindeki krizlerin nedenlerinin tespiti açısından mühimdir. Bu süreçte yaşanan yolsuzluklar ve devletin iktisadî riskler ile karşı karşıya kalması nedeniyle müellif, mevcut tehlikeler karşısında çevresindeki ulema ve devlet adamlarını uyarılmış ve devrin reform savunucularından birisi olmuştur. El-Esedî Memlûklarda süre gelen sosyoekonomik sorunların doğa olayları ile ilgili olan nedenlerinden kısmen bahsetse de genelde para reformu, ücret ve maliyetler, zimmete para geçirme ve mali sıkıntılara neden olan hususlar gibi krizin fiziki sebepleri üzerinde durmuştur.¹⁴⁹ Müellife göre devlet dâhilinde süre gelen sıkıntılarının dört ana sebebi vardır:

- a. Temel geçim kaynağı olan tarımsal faaliyetlerin ihmal edilmesi,
- b. Bedevilerin başkaldırıları ve çiftçileri baskılamaları,
- c. Rüşvete dayalı atamalar,
- d. İdarede ihmal ve gevşeklik.¹⁵⁰

Bu sebepler dairesinde İslâm devletlerinde husule gelen yolsuzluk olayları ve bunun neticelerinin değerlendirildiği bu ilk fasılda ileri sürülen görüşler Kur'an ayetleri ve hadisler ile

146 İbn Haldun, *Şark İslam Klasikleri: Mukaddime II*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996), 60.

147 İbn Haldun, *Mukaddime II*, 61.

148 Allouche, *Mamluk Economics*, 51-2.

149 Dünya, "Kıra'a İktisâdiyye fi Kitâbü't-Teysir", 198-201.

150 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 7.

desteklenmiş, konuyla ilgili olarak da eski İran ile Mısır'daki bazı hadise örnekleri sunulmuştur.¹⁵¹ Devletin sosyoekonomik açıdan çöküşünün önüne geçmek amacıyla üst yönetim mensupları ve ulemanın sorumluluklarını yerine getirmelerine ilişkin tüm tavsiyeler ve dış ticaretle ilgili uyarılar eserin ikinci kısmında ele alınmıştır.¹⁵² Enflasyon ile ilgili detaylar ise eserin üçüncü bölümünde verilmekte olup¹⁵³ bu konu dâhili buhranlar, göç ve diğer bazı sosyal sorunlar ile birlikte değerlendirilmiştir. Müellife göre ölçü ve tartıdaki bozukluk ve parasal durumdaki kötüleşme iktisadi vaziyetteki bozulmanın altında yatan temel nedenken bundan sorumlu olan ilgili makamlar bu sorunlara kayıtsız kalmaktaydılar. Bu bağlamda geçim sıkıntısı ve enflasyonun temel nedenleri şunlardır:

- a. Yetersiz yağışlar ve kuraklık,
- b. Malların arzında tekelcilik faaliyetleri,
- c. Aracıların olumsuz faaliyetleri,
- d. Sulama faaliyetlerinin yetersizliği,
- e. Yetersiz tarım arazileri.¹⁵⁴

El-Makrîzî'ye kıyasla gıda fiyatlarındaki artışın en önemli faktörlerinden birisi olan tarımsal istihsaldeki düşüşün doğal nedenlerinden ziyade idari zafiyet ve ihmal gibi amiller üzerinde duran el-Esedî, Memlûkların iki önemli idari bölgesi, Mısır ve Suriye'deki olumsuz koşulların tespitine çalışmıştır.¹⁵⁵ Bu bağlamda müellifin dikkat çektiği hususların başında Suriye'de yaşanan Kays ve Yemen'liler ile kabileler arasındaki çekişmelerin ülkede neden olduğu olumsuz koşullar gelmekteydi. Otorite boşluğunun olağanca hissedildiği Çerkezler döneminde Bedevi ve bazı aşiretlerin şehirlere ve tarım arazilerine tasallut etmesi, halktan pek çok kimseyi öldürmeleri ve malları yağma etmeleri gibi nedenlerden ötürü çiftçiler topraklarını terk etmek durumunda kaldılar. Tabii ki bunda idarecilerin tarımsal nüfusu korumaya yönelik herhangi bir tedbir almamaları ve bu duruma kayıtsız kalmaları da etkiliydi.¹⁵⁶

151 Eserinin büyük bir bölümünde müellif ele aldığı konuları desteklemek için ayeti kerimelerden örnekler sunmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: Şura suresi, 30-31, İsrâ suresi, 16, Bakara suresi, 204-206 vb. bazı Ayeti Kerimeler örnek olarak verilmiştir, bk. El-Esedî, *et-Teyssîr ve'l-İ'tibâr*, 53. İlgili ayetlerin meali şu şekildedir: “Şura Suresi, 30- 31: “Başımıza gelen her musibet kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar (30)”; “Siz, dünyanın hiçbir yerinde O'nun gücünün önünde duramazsınız. Sizin için Allah'tan başka gerçek dost ve yardımcı yoktur(31).” Bakara Suresi, 204-206: “İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah'ı şahit de tutar (204)”, “Hâkimiyeti ele aldığımda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez (205)”, “Ona, “Allah'tan kork!” dense gururu kendisini günaha sürükler. Ona cehennem yeter! Orası ne kötü bir yataktır! (206), bk. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/>, erişim: 29/04/2021. Eserin fashının ilk bölümlerinde Hz. Süleyman, Hz. Zülkarneyn, Hz. Yusuf ve Hz. Musa gibi peygamberlerin, Firavun ve Eski İran Hükümdarları ile Abbasi, Tolonoğulları, Fatimiler, Eyyubiler dönemlerinde husule gelen bazı olaylar değerlendirilmiştir, bundan sonra da Bahri Memlûk hükümdarı el-Melik en-Nâsır Muhammed'in iktidar devresine geçilmiştir, bk. El-Esedî, *et-Teyssîr ve'l-İ'tibâr*, 56-68.

152 El-Esedî, *et-Teyssîr ve'l-İ'tibâr*, 97-109; Islahi, “Al-Asadi and His Work al-Taysir”, 8.

153 El-Esedî, *et-Teyssîr ve'l-İ'tibâr*, 109-146.

154 Islahi, “Al-Asadi and His Work al-Taysir”, 8.

155 Islahi, “Al-Asadi and His Work al-Taysir”, 9.

156 El-Esedî, *et-Teyssîr ve'l-İ'tibâr*, 91.

Mısır'daki tarımsal sorunlara gelince müellif bunun sebeplerini dört nedene bağlamıştır. Bu sorunların ilki tarım arazilerinin geliştirilmesine yönelik icraatların ihmali, İslâm'ın ilk dönemlerinden beri alışlagelmiş bir durum olan su kanallarının ıslah edilmemesi, vergi tahsildarlarının çiftçilere yönelik keyfi ve zalimce davranışları gibi sebeplere dayanıyordu. Müellife göre çiftçiler yaz kış demeden her gün çalışmak zorundaydı ve artan vergi yükleri karşısında zor duruma düşen üreticiler bu yükün altında ezilmekte, açlığa terk edilmekte ve köleleştirilmekteydiler.¹⁵⁷

Zirai üretimin düşüşünde ikinci sebep ise toprak reformunun ihmali ve çiftçilere kötü muamelenin neticesinde gayrimemnun köylüler arasında düzene karşı başkaldıran grupların türemeseydi. Topraklarını terk edip yerleşim merkezlerindeki bazı ailelerin yanına firar eden bu zümreler toplum içinde sebebiyet verdikleri karmaşa nedeniyle sosyal temelli problemlere zemin hazırlıyorlardı. Toprağın terk edilmesi aynı zamanda zirai üretimin düşmesi anlamına da geliyordu.¹⁵⁸ Müellif bu itaatsiz grupların neden olduğu nahoş durumun ortaya çıkmasında adaletsiz toplanan haraç vergilerine de vurgu yaparken baskı altındaki bu kimselerin fitneye sebebiyet verdiklerini, kan döktüklerini, halkın malını, hayvanlarını ve parasını gasp ederek yağmacılık faaliyetlerinde bulduklarını da vurgular. Kabile ve Bedeviler arasındaki çekişmeler sosyal buhrana sebebiyet verirken bundan muzdarip olan halk ne arkalarında duran asilerden ne de devletin idaresinden hoşnuttular. Bu durum ise müellife göre devlet için tehditkâr bir vaziyet arz etmekteydi.¹⁵⁹

Üçüncü sebep idarecilerin ve vergi tahsildarlarının çiftçileri baskılayıp onlara karşı sergiledikleri adaletsiz tutumlarıydı. Buna maruz kalan köylülere takat getiremeyecekleri vergiler yükleniyor, vergilerini ödemeye güçleri olmayanlar ise hapse atılıyordu. Bu kötü muamele de halkı sosyal buhrana sebebiyet verecek işleri yapmaya zorluyordu.¹⁶⁰

Dördüncü sebep Çerkezler zamanında sıklıkla tesadüf olunan memuriyetlere rüşvetle yapılan atamalar ile ilgili olup müellif bunun Mısır, Suriye ve İslâm ülkelerinde çok yaygın bir durum olduğunu nakleder. Çeşitli makamları yüksek fiyattan elde ettikleri için de üst yönetim mensupları bunun acısını halktan çıkarmak zorunda kalıyor ve onları sömürmeye başlıyorlardı. Zulmün daha da artacağından korkan mazlumlar ise bunlara karşı herhangi bir şikâyetle bulunmaktan çekinirlerdi. Bu kötü muameleye maruz kalan birisi onu şikâyet etmeye cüret eder ya da ona kötü bir söz söyleyecek olursa da hakarete uğrar, dövülür ya da gözetim altına alınır. Müellife göre tüm sistem yolsuzluğa dayanmakta olup devlet dâhilinde süre gelen bu sosyoekonomik buhranların temelinde bu sebepler yatmaktaydı.¹⁶¹

Memlûkların karşı karşıya kaldığı bu ciddi sorunun aşılmasına yönelik el-Esedî'nin üst yönetim mensuplarına ilişkin vermiş olduğu uyarılar eserin ikinci kısmında ele alınmıştır.

157 El-Esedî, *et-Teyssîr ve 'l-'İtibâr*, 92-93.

158 El-Esedî, *et-Teyssîr ve 'l-'İtibâr*, 93; Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 10.

159 El-Esedî, *et-Teyssîr ve 'l-'İtibâr*, 93-94.

160 El-Esedî, *et-Teyssîr ve 'l-'İtibâr*, 95.

161 El-Esedî, *et-Teyssîr ve 'l-'İtibâr*, 95-96.

Buna göre devleti tehdit eden bu risklerin bertaraf edilmesi için üst yönetim mensupları kadar ulemaya düşen önemli sorumluluklar da vardır. Mesela; iş ve hükümlerde Allah'ın kitabı ve resulünün sünnetine uymak, mazlumların ellerinden tutmak, ezilenleri desteklemek, muhaliflerin ortaya koyduğu meseleleri tartışmak ve bunlar üzerinde düşünmek, üreticilere yardım etmek ve onları çalışmaya teşvik etmek, adil olmayanları bu işlerden caydırmak ve yolsuzluğa neden olan amilleri araştırmak müellif tarafından dikkat çekilen hususlardan bazılarıdır.¹⁶² El-Esedî'ye göre adalet görevin yerine getirilmesi olup bu da halkı ve halkın yaşam koşullarını tam olarak bilmeyi gerektirmektedir.¹⁶³

Burada belirtilmesi gereken ilk husus zirai üretimdeki düşüşün sebepleri için el-Makrîzî ve el-Esedî tarafından sunulan verilerin birbirine benzer oluşudur. Bu da el-Makrîzî'nin el-Esedî üzerinde bıraktığı etkiye delalet eder ancak el-Esedî; ekonomik meselelerin daha teferruatlı ele alınması, sorunların analizi ve bunlara analitik bir yaklaşımla çözüm üretmesi bakımından öyle sanıyoruz ki çağdaşını geçmiştir. Diğer bir husus her iki müellifin de tarım ve üretim ile ilgili olan sorunlara yaklaşımları Çerkezler zamanında bu meselelerin; üzerinde ciddiyetle durulması gereken ekonomik bir problem olduğunun görülmesi açısından ehemmiyetli olmasıdır.

El-Esedî tarafından tasnif edilen bu problemler bilhassa Memlûkların ikinci devresinde sıklıkla tesadüf olunan ve gerilemeye tesir eden temel unsurlardı. Devletin son dönemlerine doğru kesif bir hal alan buhranlar ve mali darlıkların olumsuz etkisi siyasal alana da sirayet etmiş, bilhassa ticaret rotalarının değişmesine paralel olarak gelişen Yeni Dünya düzenine yabancı kalan, uluslararası ticarete Portekiz tehlikesinin önünü alamayan ve Osmanlılar ile rekabet gücü bulunmayan devlet hızlı bir çöküş yaşamıştır.

Devlet dâhilinde kötüleşen ekonomik duruma etki eden unsurlardan birisini de salgın hastalıkların ortaya çıkma tehdidi olarak gören el-Esedî, bu buhran süreçlerinde ölenlerin sayılarının gittikçe arttığını, kötüleşen şartların da insanları göçe zorladığını nakleder. Müellife göre bu kargaşa ortamı isyanlara ve salgın hastalıklara sebebiyet verir ve korkuya kapılan halk da bu durumdan muzdarip olurdu.¹⁶⁴ Bir yerde halk vebaya yakalandığı zaman, bunu açlık ve gıda fiyatlarındaki aşırı artışlar takip ederdi. Salgınlar ve bunun neden olduğu tahribat, açlık, gıda enflasyonu vb. sorunlar üzerinde düşünülmezse bu ihmalkârlığın neticesi olarak çok daha büyük sıkıntılara maruz kalırdı.¹⁶⁵ Çerkezler döneminin en önemli sorunlarından birisi olan muhtekirlerin faaliyetlerinden ise müellif eserinin 3. kısmında bahseder. Buna göre değirmenciler ve araçlar yüklü miktarda aldıkları buğdayı istifleyip şartlar kötüleştiği zaman da bunların fiyatlarını peyderpey artırarak piyasaya sürerlerdi. Bunlar aynı zamanda buğdayı diledikleri hububat ile harmanlardı. El-Esedî, ambarların tahıl ile dolu olmasına rağmen fiyatların gittikçe yükselmesinin altında yatan temel sebep olarak istifçiliği ve hububatın pazarlara girişinin bu

162 El-Esedî, *et-Teysîr ve 'l-I'tibâr*, 98-99.

163 El-Esedî, *et-Teysîr ve 'l-I'tibâr*, 100.

164 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 10.

165 El-Esedî, *et-Teysîr ve 'l-I'tibâr*, 114-115.

istifçiler tarafından engellenmesini gösterir.¹⁶⁶ Bu süreçte yaşanan tekelleşme faaliyeti hububat kadar süt ve peynir gibi diğer gıda ürünlerinde de görülmekteydi. Mala olan talepte görülen artış dönemlerinde ortaya çıkan istifçiler, mallarını pazara adil olmayan fiyatlardan sürerlerdi. Karaborsacıların zararlı faaliyetlerinin gittikçe arttığını nakleden el-Esedî, bu durumdan oldukça kaygı duyduğunu da belirtir.¹⁶⁷ Mesela 1449 yılının Mayıs-Haziran ayında gıda fiyatlarındaki artışı fırsat bilerek istifçilik yapan bir muhtesibin devrin sultanı Çakmak tarafından görevinden kovulmuş olması bu duruma güzel bir örnek teşkil eder.¹⁶⁸

Devlet dâhilinde gelişen enflasyonu buğday ve ekmeğin fiyatı üzerinden değerlendiren el-Esedî'nin ise konuya ilişkin çıkarımı mühim olup müellifin vermiş olduğu veriler Sultan Çakmak'ın iktidar devresine tekabül etmektedir. Bu dönem özellikle Mısır'da salgınların ve Nil'in yetersiz rejiminden kaynaklı olarak kıtlık olaylarının zirvede olduğu bir süreç olma özelliğini de taşır. Buna göre Mısır'da buğdayın *irdebi* 1 dinar iken 1 *rutl* ekmeğin 1 *d.f.*ye karşılık geliyorsa bu normal bir orandır. Buğdayın *irdebi* 2 dinardan satılırken ekmeğin *rutlının* 2 *d.f.*ye satılması ise müellife göre enflasyondur. Buğdayın *irdebinde* bir fiyat düşüşü yaşanacak olursa bununla mütenasip bir şekilde ekmeğin fiyatında da düşüş yaşanması beklenir. Ancak müellif, buğdayın *irdebinin* 1 dinarın altına düştüğü zamanda bile ekmeğin fiyatlarının düşmediğini naklederken bu durumun Eşref Barsbay ve Zâhir Çakmak dönemlerinde görüldüğünü belirtir. Mesela bu süreçte buğdayın *irdebi* 100 *d.f.* idi ve bazı zamanlarda 3 *irdeb* buğdayın 1 dinardan da satıldığı oluyordu. Buğdayın *irdebinin* bakır dirhem karşılığı ise 83 *d.f.* idi. Sultan Çakmak'ın iktidarının son dönemlerinde 1 ekmeğin *rutl* önce 6 sonra da 8 *d.f.*ye çıkmıştı. Ekmeğin normal fiyatının dirhem başına 1 *rutl* olduğu varsayılacak olursa bu da ekmeğin fiyatında %600 ila %800'lük bir enflasyon anlamına gelmekteydi. 1451 yılının Ekim ayında ise bu fiyatın 4 ilâ 5 dirheme gerilediği görülmüştür.¹⁶⁹

Sultan Çakmak'ın iktidar devresine tesadüf eden 1449-1452 yılları arasındaki ekonomik kriz döneminde buğdayın *irdeb* fiyatındaki oynaklık bu süreçteki enflasyonun görülmesi açısından önem eder. Buna göre buğdayın *irdebi* Haziran-Temmuz 1449'da 300 *d.f.*, Temmuz-Ağustos 1449'da 290 *d.f.*, Ağustos-Eylül 1449'da 400 *d.f.*, Ekim 1449'da 600 *d.f.*, Şubat-Mart 1450'de 800 *d.f.*, Haziran-Temmuz 1450'de 500 *d.f.*, Ağustos-Eylül 1450'de 600-700 *d.f.*, Eylül-Ekim 1450'de 1000 *d.f.*, Ekim 1450'de 1200 *d.f.*, Şubat 1451'de 1500 *d.f.*, Nisan 1451'de 800-1000 *d.f.*, Ağustos 1451'de 900 *d.f.*, Eylül 1451'de 900 *d.f.*, Ocak-Şubat 1452'de 800 *d.f.*, Nisan-Mayıs 1452'de 400 *d.f.*, Kasım-Aralık 1452'de 320 *d.f.*, Temmuz 1453'de 140

166 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İtibâr*, 146; Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 13.

167 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İtibâr*, 145.

168 Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam Mamluk Egypt 1250-1517*, 159.

169 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İtibâr*, 143; Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 14.

d.f. şeklinde seyretmiş olup 1452 yılından itibaren fiyatlarda düşüşler gözlenmiştir.¹⁷⁰ Bahrîler devri ve Çerkezlerin ilk dönemleriyle kıyaslandığı zaman bu dönemde fiyatların olağanca yüksek olduğu rahatlıkla görülebilir.¹⁷¹ Bu üç yıllık süreçte göze çarpan enflasyonun nedeni tarihçiler arasında tartışıla gelmiştir. Bunlardan birisi olan B. Shoshan, 1450 ve bu sürecin bir benzerinin yaşandığı 1470 yıllarındaki fiyatlardaki istikrarsızlığın temel nedeni olarak bakır dirhemlerin değerindeki oynaklığı göstermiştir. Ancak A. Sabra'nın enflasyonun nedeni olarak parasal istikrarsızlığın yanı sıra bu süreçte sıklıkla görülen veba salgınları ve Nil'in düşük seyrinden kaynaklı kuraklık olaylarının da bunda etkili olduğu belirtmesi daha mantıklıdır. 1449 yılında buğdayın fiyatında görülen artış Nil suyunun düşük seviyede seyretmesiydi. Sonraki birkaç ayda seviye istenilen düzeye gelse bile fiyatlarda herhangi bir iyileşme olmadı. 1450 yılında görülen artış da yine Nil'in taşma seviyesinin olması gerektiği düzeyin altında seyretmesinden kaynaklıydı. Sultan Çakmak piyasa şartlarını düzeltmek ve fiyatları kontrol altına almak amacıyla iki tedbire başvurdu. Bunlardan ilki üstâddârın buğday ambarından fakir halka daha ucuza buğday satmasıydı. Diğer tedbir ise Kıbrıs'ın devlete ödemekle mükellef olduğu yıllık vergiden düşülmek suretiyle adadan buğday ithal edildi. Yaşanan bu zor süreç demografik hareketliliğe de sebebiyet vermiş, Bedevi ve köylülerden bazıları Kahire'ye bazıları da Suriye'ye göçmek durumunda kalmıştır.¹⁷²

Müellifin, çağdaşı el-Makrîzî gibi artan vergi yükleri ve bunun iktisadi duruma olan tesirleri konusundaki çıkarımları da mühimdir. Gerek el-Makrîzî gerekse de el-Esedî, devletin en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil eden vergiler hususundaki yargılarında birbirini tamamlar mahiyette olan ortak düşüncenin paydaşı olmuşlardır. Burada belirtilmesi gereken durumlardan birisi bu iki müellifin devlet dâhilinde vergilerin hayli yüksek olduğu dönemlerin müşahidi olmalarıdır. Konuyla ilgili olarak El-Esedî Çerkezler devrinde Memlûkların; vergilerin olağanca arttığı buna mukabil devlet gelirlerinin hayli düştüğü bir kısır döngünün içinde olduğunu nakleder. Müellif, halkın üzerine yüklenen aşırı vergilerin sultanın iktidarını güçlendirmek adına yapılan bir icraat olarak kabul görmesine rağmen bunun devletin temelini sarstığı görüşünde olmakla İbn Haldun'un tezini desteklemiş olur. Yasal ve adil olmayan vergilerin karşısında olan el-Esedî, halkın menfaati için toplanan zekât, haraç, cizye vb. şer'i vergilerin ise lehinde görüş bildirir. Bu bağlamda Allah'ın yarattığı bedelsiz nimetler olan tuz üzerinden, otlaklardan ve balıkçılıktan alınan bu adaletsiz vergi uygulamalarının ilgası gerekmektedir. Memlûk ülkesinde faal olan esnafların sattıkları malların asıl fiyatlarına, tıpkı ithal malların üzerine gümrük tarifelerinin uygulanması gibi vergi miktarlarının eklenmesi ve bunların sultan ya da diğer bürokratlar adına toplanıyor olması kabul edilir bir durum değildir. Bu türden

170 Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam Mamluk Egypt 1250-1517*, 160; Abdullah Mesut Ağır, *Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Sultan Çakmak Dönemi 1438-1453* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 199. Sultan Çakmak dönemindeki diğer temel tüketim mallarındaki gıda fiyatları için bk. İlyas Gökhan, "Memlûk Sultanı Zâhir Seyfuddîn Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadî Buhranları (H. 842-857/M. 1439-1453)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2006), 341-366.

171 Verilen değerlerin grafik dökümü için bk. Grafikler kısmı, Grafik 6.

172 Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt 1250-1517*, 158-160.

toplanan paraların hepsi hukuka aykırıdır ve piyasayı denetleyen hisbe teşkilatının başındaki kimselere de bu konuda önemli görevler düşmektedir. Bu kişi ya adildir ya da değildir ve şayet adil değilse onu korumanın da bir faydası yoktur. Müellife göre bu durumdaki muhtesip kayda değer bir bürokrat bile olsa onun yargılanması zorunludur. Adaletsiz vergi uygulamaları üretim faaliyetlerini olumsuz etkileyeceğinden, çiftçiler ve üreticiler işlerini terk etmek durumunda kalırlar.¹⁷³

El-Makrîzî ve el-Esedî tarafından üzerinde hassasiyetle durulan vergi hususu aslında Çerkezler döneminin önemli sorunlarından birisi olup bir vergi reformuna duyulan ihtiyaç bu bağlamda her iki müellif tarafından da vurgulanmıştır. Aşırı vergi yükü üretim faaliyetlerinin önünde büyük bir engeli teşkil ederken ekonomik faaliyetlerin beklentiyi karşılamaması çiftçilerin ve esnafın işlerini terk etmelerine sebebiyet vermiştir. Bunun sonucunda devlet önemli bir vergi gelirinden mahrum kalırken tarımsal istihsaldeki düşüş temeli iktâ sistemine dayanan Memlûkların yapısal durumunu da derinden etkilemiştir. Üretimdeki daralmanın doğal olarak çarşı-pazar fiyatları üzerindeki olumsuz tesirlerinden de söz etmek mümkündür.

4. Kriz ve Enflasyonu Yok Etmeye Yönelik Çözüm Önerileri ve Tavsiyeler

Memlûklar döneminde siyasetname türünde kaleme alınmış bu iki önemli eserin müelliflerinin yegâne çabaları devlet dâhilinde süre gelen sosyoekonomik problemlerin, bunların yol açtığı tahribat ve aksamaların tespiti ve bu sorunları ortadan kaldırmaya yönelik çözüm önerileri sunmak olmuştur. Özellikle Memlûk tarihi üzerine çalışan araştırmacıların hemfikir olduğu Çerkezler dönemi, Memlûkların hemen her alanda gerileme süreci olarak kabul görmüş, bu zaman diliminde ortaya çıkan pek çok sorun, yukarıda da ifade edildiği gibi bu iki reformist ilim adamını mezkûr eserlerini yazma konusunda teşvik etmiştir. Bu münasebetle bu devrin iki önemli bilim insanı tespit ettikleri sorunların giderilmesine yönelik kendi çözüm önerilerini ortaya koymuşlardır.

4.1. El-Makrîzî'nin Kriz ve Enflasyonu Yok Etmeye Yönelik Çözüm Önerileri

Her iki müellifin eserleri kıyaslandığında sorunların tespiti noktasında işlenen pek çok temanın birbiriyle benzeş yönlerine rastlamak mümkündür. Ancak teknik bakımdan bazı farklılıklar göze çarpar. Mesela el-Makrîzî; sıkıntıların nedenleri, dolaşımda olan para, gıda fiyatları, nüfus ve bunların çeşitleri gibi hususları ayrı başlıklar altında işledikten sonra enflasyonu yok etmek için araç ve tavsiyelerinin yararlarını sonuç mahiyetinde eserinde işlemiştir. Müellif geçmiş zamanlarda görülen ekonomik sarsıntılarının temel sebebinin enflasyondan ziyade suistimallere bağlamak suretiyle Çerkezler devrinde devletin muzdarip olduğu para konusundaki rahatsızlığını vurgulamıştır. Bu yönüyle mal ve hizmetlerdeki fiyatların altın dinar ve gümüş dirhem cinsinden belirlenmesi kötüye giden durumun iyileşmesini olanaklı kılacaktır. El-Makrîzî'ye göre önceki dönemlerde olduğu gibi topraktan alınan vergiler, fiyatların belirlenmesi, kiralama işleri ve

173 El-Esedî, *et-Teyşir ve'l-İtibâr*, 137-138; Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 22-23.

maaşların ödenmesi altın ve gümüş cinsinden darp edilen paradan yapılıyor olsaydı, bunu gıda, giysi ve diğer temel ihtiyaçları için kullanacak olan kişiler, Çerkezler devrinde yaşanan ekonomik istikrarsızlığa rağmen, kendini bu denli aldatılmış hissetmezdi. Yaşanan enflasyona gelince bunun iki temel sebebinden en mühimi, kötü idare ve yöneticilerin cehaletiydi. İkinci neden ise doğal felaketler neticesinde husule gelen kıtlık olaylarıydı.¹⁷⁴

Dolaşımdaki para, parasal durumdan kaynaklı enflasyon ve bununla ilgili olarak reform önerilerine ilişkin el-Makrîzî tarafından sunulan tavsiyeler mühimdir. Bu bağlamda müellif eserinde önceki dönemlerden Memlûklar devrine kadar dolaşımda olan dinar, dirhem, *fulûs* ve bunların piyasa üzerindeki etkileri hususunda bazı bilgiler nakleder. Dirhemler, dönemlere göre değeri değişmekle beraber, Eyyûbîlerin son devrelerinde ve Memlûklar devrinde kullanımı en yaygın para olarak tezahür etmektedir. Bu dönemde dirhemlerle birlikte kullanımı giderek yaygınlaşmaya başlayan bir diğer para da Arapların *fulûs* olarak adlandırdıkları bakır sikkelerdi. Alışımında az miktarda gümüş bulunan ve *musvedde* (dirhemü's-sevdü'n-nahhâs) olarak adlandırılan bu paralar Eyyubî Sultanı Muhammed el-Kâmil b. Adil dönemine Mısır'da yaygın kullanıma sahipti. Ancak mezkûr sultan kendi döneminde *müstedir dirhemlerinin* darb edilmesini ve *varig* olarak bilinen eski Mısır dirhemleri ile alışverişin yasaklanmasını emretti, (1225). *Kamili dirhemine* gelince; bunun üçte ikisi gümüşten, üçte biri bakırdan oluşuyordu.¹⁷⁵ Kırk Sekiz *fulûs* bir *Kamili dirhemine* eşit olup önceleri *fulûslar* ancak kıymetli emtianın alım satımında değil ancak sebze ve meyve gibi günlük gıda ihtiyaçlarının temin edilmesinde sarf ediliyordu. Bu sikkelerin yaygın olarak kullanılmasına Çerkezler döneminde devam edilmiştir. Çerkezlerin müessisi olan Berkûk zamanında dolaşımda üç çeşit para vardı. Bunlardan ilki yaygın olarak tasarruf edilen *fulûs*, diğer para *fulûs*'a göre daha az oranda bulunan dinar ve gümüş kıtlığından dolayı dolaşımı durma noktasına gelen gümüş dirhemlerdi. Bu esnada bir altın dinar 30 gümüş dirheme tekabül ediyordu.¹⁷⁶ Çerkezler devrine rastlayan bu süreçte Mısır'da yaygın kullanıma sahip olan para birimi olan *fulûs*; geçmiş dönemlerin aksine yiyecek, içecek türünden her çeşit gıda mamullerin tedarikinde ve diğer eşyanın ticaretinde, toplanılan toprak vergilerinde ve aşar vergisinin tahsilâtında kullanılmaya başlandı. El-Makrîzî 1 *kintâr 177 fulûsun* 600 dirheme karşılık geldiğini nakleder. Buna göre 1 *rutl fulûs* ise 144 dirhem olup bu da 6 gümüş dirhem değerindeydi.¹⁷⁸ Bu dönemde Kahire'de bir miskal altın 150 *d.f.* değerindeyken aynı miskal değerindeki altın İskenderiye'de 300 bakır dirheme karşılık gelmekteydi¹⁷⁹. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki el-Makrîzî tarafından sunulan bu değerler kendisinin tanık olduğu belirli bir zaman dilimi için geçerli olan veriler olup paradaki oynaklık dönemlere göre

174 Allouche, *Mamluk Economics*, 83.

175 Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, 140; Allouche, *Mamluk Economics*, 66-68.

176 Allouche *Mamluk Economics*, 70-71; Memlûklar dönemindeki diğer sikkeler için bk. Paul Balog, *The Coinage of Mamluk Sultans of Egypt & Syria* (New York: The American Numismatic Society, 1964), erişim: 7 Nisan 2021, <http://numismatics.org/digitallibrary/ark:/53695/nnan55713>.

177 100 Mısır *rutlına* karşılıktır, bk. Allouche, *Mamluk Economics*, 77.

178 Allouche, *Mamluk Economics*, 77.

179 Allouche, *Mamluk Economics*, 78.

değişiklik gösterebiliyordu.¹⁸⁰ Müellife göre kabul edilebilir ve geleneksel olarak dolaşımda olması gereken para altın ve gümüş sikkeler olup diğer hiçbir metalin para birimi olarak kullanılması uygun değildi. Buna göre mal ve hizmet maliyetlerinin fiyatlanmasında altın ve gümüş kullanılmalıydı. Dönemin piyasa koşullarına göre 1 miskal altının 24 gümüş dirheme, 1 gümüş dirhem de daha çok gündelik ev giderleri gibi kıymetsiz malların alım satımında kullanılan, 140 *d.f.* değerinde olması ideal olan orandı. El-Makrîzî krizlere dayalı olarak gelişen enflasyonun önünü almak amacıyla dinar, dirhem ve bakır para olan *fulûsların* alışım ve değerlerinin ayarlanması ile ilgili çıkarımlarının tatbik edilmesi durumunda fiyatlarda ciddi düşüşlerin yaşanacağını, insanların rahatlayacağını ve şartların hafifleyeceğini vurgulamıştır.¹⁸¹

Bu süreçte toprak vergileri ve diğer malların ödemeleri ağırlığı *ritl* cinsinden belirlenen *fulûs* (bakır) dirhemlerle gerçekleşirken müellif artık altın, gümüş, gıda maddeleri ve giyim eşyalarının lüks hâlini aldığını vurgular. Bu bağlamda, her bir dinarın, dirhem, vergilerin, temel tüketim mallarının değerleri *d.f.* değerinden belirleniyordu. Paranın alım gücünün düşmesine ilişkin müellif tarafından verilen örnek de dikkate değerdir. Buna göre geçmiş dönemlerde orta sınıftan aylık 300 gümüş dirhem maaşa sahip olan birisinin gün başına 10 dirhemlik harcama limiti vardır. Şahıs, bu paranın 2 gümüş dirhemi ile 3 *ritl* koyun eti, 2 gümüş dirhemi ile baharat, 4 gümüş dirhemi ile ailesinin ve çalışanlarının gıda ihtiyaçlarını rahatlıkla giderebilirdi. Bakır dirhemlerin kullanıma girdiği Çerkezler döneminde ise aynı maaşa ve günlük 10 *d.f.* harcama limitine sahip olan şahıs, 3 *ritl* koyun eti için 27 *d.f.*, ailesinin temel gıda gereksinimleri için ise günlük 37 *d.f.* ücret ödemek zorundadır. Bu kıyası yapmak suretiyle müellif bakır dirhemlerin dolaşıma girmesinin sakıncalarını ortaya koyarken bu durumun Mısır'ın zenginliğini bitirdiğini ve ekonomiyi tahrip ettiğini nakleder.¹⁸² Tüm bu çıkarımlardan el-Makrîzî piyasa fiyatlamalarının eskiden olduğu gibi dinar ve gümüş dirhem cinsinden belirlenmesinin önemine dikkat çekmeye çalışmıştır. Çünkü müellife göre para sisteminin bozulması, Mısır'da süre gelen ekonomik zorluklara paralel olarak fiyat istikrarsızlığının en mühim nedeni olarak gösterilmiştir. Bu nedenle o, dolaşımda altın ve gümüş standartına dönülmesi ve *fulûs*'un kıymetsiz eşyaların alım-satımında kullanılması taraftarıydı.¹⁸³ Ancak Çerkezler dönemi için *fulûs*'un yaygın kullanımı, kıymetli madenlerin yetersizliğinden dolayı, zorunluluktan başka bir şey değildi.

4.2. El-Esedî'nin Kriz ve Enflasyonu Yok Etmeye Yönelik Çözüm Önerileri

El-Esedî eserinde çoğu zaman sorunların tespitinin hemen ardından bunların çözümüne yönelik tedbirleri işlediği temanın altında vermiştir. Ancak konuya yaklaşım tarzı bakımından onu el-Makrîzî'den ayıran en belirgin niteliği Çerkezler devrindeki ekonomik kriz ve enflasyon

180 Çerkezler döneminde volatilité için bk. Eliyahu Ashtor, "The Economic Decline of the Middle East During the Later Middle Ages", *Asian and African Studies* 15/3 (1981), 253-286.

181 Allouche, *Mamluk Economics*, 80-1.

182 Allouche, *Mamluk Economics*, 84-85.

183 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 30.

meselelerine daha geniş bir bakış açısıyla yaklaşması, çok daha fazla soruna nüfuz etmesi ve çağdaşına göre daha sistematik çözüm önerilerinde bulunmuş olmasıdır. Ekonomideki bozulmanın temelini dolaşımdaki *d.f.*lerin yaygınlaşmasına bağlayan el-Makrîzî aslında bakır sikkelerin kullanım alanının artmasının ekonomik gerilemeden kaynaklı olmadığını, aksine bu süreçte yaşanan gümüş kıtlığından dolayı bir zorunluluk olduğunu farkında değildi. Bu yönüyle para durumunu devletin iktisadi bir sorunu olarak gören el-Esedî'nin konuya ilişkin olarak reform çıkarımları, sorun ve önerilerin tespitinde gerçekçi analize dayanmayan çağdaşına nazaran çok daha isabetlidir. Kıymetli madenlerin tartışmasına girmeyen müellife göre altın, gümüş ve bakırdan kesilen sikkelerin hepsi kıymetlidir ve bunlar aynı anda kullanılabilir. Parasal reform dışında enflasyon ve krizin nedenleri olarak görülen tarımsal istihsalin artırılması, ölçü ve tartı işlerindeki hilelerin önüne geçilmesi, ticareti geliştirmeye yönelik sunulan tedbirler, hisbe teşkilatı ve tekelliliğe karşı takip edilmesi gereken siyaset müellif tarafından işlenen temaların başında gelir.¹⁸⁴ Görüşlerinde ve ileri sürdüğü çözüm önerilerinde bürokrasinin tüm sınıflarını odak noktasında tutmuş olan el-Esedî, dönem koşullarında ekonomik krizlere neden olan sorunların tespiti ve bunların çarelerine yönelik çıkarımlarında hayli başarılıdır. Bu meyanda piyasadaki fiyatları kontrol altında tutmak ve gıda enflasyonunun önüne geçmek amacıyla kendisinin yapmış olduğu bir analiz kayda değerdir. Buna göre piyasanın arz ihtiyacından mükellef olan görevliler, her bir şehir ve köyün günlük gıda ihtiyacını belirlemeli, daha sonra da bunların aylık ve yıllık ihtiyaçları hesaplanmalıdır. Mahsul hazır olduğu zaman, bunun içinden ihtiyaç duyulan tohumluk ayrılmalı, geriye kalan ürün de piyasaya sürülmelidir. Depolanan mahsul de ihtiyaç duyulduğu zaman pazarlara getirilmelidir. Bu, fiyatları normal seviyede tutacak arz akışını sağlayacaktır.¹⁸⁵ Öyle sanıyoruz ki el-Esedî tarafından dikkati çekilen husus Mısır ve vilayetlerinde sıklıkla görülen kuraklık ve buna dayalı olarak gelişen kıtlık olayları gibi olağanüstü durumlarda ortaya çıkan gıda fiyatlamalarındaki fahiş artışların önüne geçilmesi ile ilgili olan bir tedbirdir. Çünkü ona göre ciddi bir sorun olan kuraklık tahammül edilemez bir olaydır. Bu tedbir aynı zamanda böylesi hassas süreçleri fırsata çevirmesini bilen ve daha çok fiyatları artırma ve hilekârlık işleriyle iştigal eden simsarlara karşı beyan edilmiş bir önlemdir.¹⁸⁶

Dolaşımdaki para ve buna yönelik reform önerileri bakımından el-Esedî çağdaşıyla benzer görüşleri savunduğu gibi bazı nakilleri ile el-Makrîzî'den ayrılır. Her iki müellifin ortak düşüncesi ise parasal durum ile ilgili bir reforma duyulan ihtiyaçtır. El-Esedî'ye göre insanoğlunun hayatının devamını sağlaması için; yiyecek hem içmek hem de aşlarını hazırlamak için su, bedenini soğuktan, sıcaktan ve haşerelerden korumak için giyecek, barınma ve aile sahibi olma ihtiyacı şeklinde sıraladığı beş temel gereksinimi vardır. Tüm ihtiyaçlarını kendi başına karşılamaktan aciz olan insan, toplum üyelerinin iş birliğine ve desteğine ihtiyaç duymaktadır. Bireylerin ihtiyaçlarını karşılama noktasında da bir mübadele aracı olarak paraya

184 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 30.

185 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 28.

186 El-Esedî, *et-Teyssîr ve'l-İtibâr*, 143.

ihtiyaç vardır.¹⁸⁷ Dolaşımdaki para ve bunun değeri ile ilgili olarak el-Esedî eserinin üçüncü kısmında bilgiler nakleder. Ona göre mübadele işlerinde ve maaşların ödenmesinde kullanılan paranın değerindeki bozulma idari kusurlardan kaynaklanırken bu da ekonomik birçok sorunu beraberinde getiriyordu. Paradaki bozulma politikanın eksikliğinden kaynaklanmaktaydı ve dönem koşullarında darp edilen paralar farklı tip ve oranlarda olup bunların görünüşü, biçimi, ağırlığı, reel ve görünen değerleri birbirinden farklılık arz ediyordu. Eleştiri konusu edilen durumlardan birisi de ölçü ve tartım işlerindeki bozulma ile ilgiliydi. Bu bağlamda müellif orantılı olan bir eşyaya orantılı olan başka bir şey ilave edildiği zaman orantının bozulmayacağını, ancak orantılı olan bir eşyaya orantsız bir şey konulması hâlinde bu orantının bozulacağını nakletmiştir.¹⁸⁸ Bu nedenle altın para olan dinar ve gümüş dirhemini şekil, miktar ve vezin değeri bakımından orantılı olması gerekmektedir. Böyle olması durumunda mübadele işlerinde insanlar bu iki parayı kullandıklarında bunların sayısal değeri ve vezin değeri arasında bir tutarsızlıkla karşılaşmazlar. Bunun önüne geçmek için de müellif halkın farklı eşyaların mübadelesi, satın alma, ödeme vb. gereksinimlerinin nazarı dikkate alınarak devletin gümüş dirhemi farklı adla anılan dört farklı değerde darp etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Buna göre; ilki bir dirhem ağırlığına sahip olan sikke, ikincisi bir dirhemini yarısına, üçüncüsü bir dirhemini çeyreğine ve dördüncüsü de 1/8'lik ağırlığına sahip olan sikkedir.¹⁸⁹ El-Esedî, paranın asıl değeri ve üzerinde yazılı olan değer arasındaki tutarsızlığa karşı olduğu için darp edilecek olan sikkelerin alaşımız saf metalden kesilmesi tavsiyesinde bulunur ve sikke üzerindeki asıl değer ve eş değerinin para üstünde belirtilmesi gerektiğini savunur. Yukarıda dört farklı grupta tasnife tuttuğu dirhemlerin hepsinin tamamen yuvarlak ve her iki tarafının da kusursuz bir şekilde damgalanması gerekir. Müellife göre bu şekilde darp edilmiş dirhemlerden yüz adet alıp bunların tartılması durumunda paranın yüzünde yazan değere ulaşılması ya da yüz dirhem ağırlığında eşdeğere sahip olan dirhemi alıp bunların sayılması durumunda doğru rakama ulaşılması gerekir. Bu tedbir mukabilinde para da sahteciliğin de önüne geçilmiş olunur. Bu dört farklı dirhemini tedavüle girmesinin halk için de yararı olup herkes yarım, çeyrek ve 1/8'lik dirhemlerin ağırlık ve değerlerine kolaylıkla vakıf olabilirken fakir ve miskinlere tasaddukta bulunacak olanların da bu paralar işlerini kolaylaştırır.¹⁹⁰ Altın sikkeye gelince el-Esedî saf altından darp edilmesi gereken bu paranın 1 miskal ağırlığında (4.25 gr.) olması ve bunun üzerinde de hükümdarlık mührünün bulunması gerektiğini belirtir. Ona göre 1 miskal altın 400 *d.f.*ye, yarım miskal altın 200 *d.f.*ye, çeyrek miskal altın da 100 *d.f.*ye eşit olmalıdır.¹⁹¹ Müellif, iktisadi vaziyetin hayli kötüleştiği ve yolsuzlukların olağanca artmaya başladığı Çerkezlerin iktidarının ilk dönemlerinde darp edilen paralar ve bunların ayarlarından kaynaklı sıkıntılar hakkında da malumat verir. Mesela; sıkıntılı geçen Ferec'in iktidarından sonra tedbir olarak

187 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İ'tibâr*, 42; Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 15.

188 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İ'tibâr*, 116.

189 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İ'tibâr*, 119-120; Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 16.

190 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İ'tibâr*, 120-121; Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 16.

191 El-Esedî, *et-Teysîr ve'l-İ'tibâr*, 129-130; Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 16

tahta geçirilmiş olan Halife Mustâin zamanında (1412), *ed-Denanîr el-Hâlifetiyye* ve saf gümüştüen *ed-Derâhim en-Nevrûziyye* darp edilmiştir. Mısır, Suriye ve İslâm memleketlerinin pek çoğunda bu para kullanımında iken dirhem Mısır ve Suriye'deki vezin değerleri farklılık arz ediyordu. Bu nedenle de insanlar zarara uğrayınca bu paralar tedavülden kaldırıldı.¹⁹² El-Esedî Sultan Barsbay zamanında darp edilen *el-Eşrefî* ve Sultan Çakmak zamanında tedavüle olan *ez-Zâhirî* dinarlarının ise 360 *d.f.ye* tekabül ettiğini, nakleder. Aynı zamanda ilgili bölümde kıyas amacına matuf olarak geçmiş zamanlardaki altın gümüş rasyosuna ilişkin de bazı veriler sunulur.¹⁹³ Çerkezler döneminde kullanımı gittikçe yaygınlaşan *fulûslar* için de müellif bunların yüksek kalitede kırmızı bakırdan kesilmesi gerektiğini ve üstünde de sultanın adının yer almasının mühim olduğunu vurgular. Dirhemler için tabi tuttuğu dört kategoriye bakır sikke için 3 kategoride olması gerektiğini belirten müellif bunlardan ilk bakır sikkenin 3 gümüş dirhem ağırlığında, diğerinin bunun yarısı ve diğerinin de 1/6 oranında ağırlık değerine sahip olması tavsiyesinde bulunur. *Dirhem min el-fulûsların* kullanım alanları ile ilgili olarak ise el-Esedî bu paraların kıymetsiz madenden kesilmesinden dolayı daha çok hayır işlerinde, çarşı pazarlarda meyve ve sebze alım satımında kullanılabileceğini nakleder.¹⁹⁴

Diğer meselelerde olduğu gibi parasal sistem ile ilgili olarak da isabetli görüşler ortaya koymasına rağmen, el-Esedî'nin reform önerilerinin üst yönetim mensupları tarafından çok da nazarı dikkate alınmadığı aşikârdır. Çerkezler döneminden itibaren görülen ekonomideki gerileme, siyasi kadrolardaki yozlaşma ve sosyal temelli problemler köklü reformları gerektirmesine rağmen, bu süreçte günü kurtarmak adına atılan kısmi adımlar dışında sorunları gidermeye yönelik kalıcı çözümler üretilememiştir. Kaldı ki bu devirde sorunların önünü almak için radikal adımlar atacak reformist bir sultan portresi de karşımıza çıkmamaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada 15. yüzyılın iki önemli müellifi, el-Makrîzî ve el-Esedî'nin, bu dönem iktisadi tarihi açısından çok önemli olan eserleri dikkate alınmak suretiyle Memlûklardaki ekonomik kriz ve enflasyonun nedenleri üzerinde durulmuştur. Memlûk tarihçiliğinde ayrı bir yere sahip olan bu iki çalışmada özellikle devletin sıklıkla karşı karşıya kaldığı sosyoekonomik sorunların tespiti ve bunun çözüm önerilerine ilişkin çıkarımlar ve yaklaşımlar ayrıca ehemmiyetlidir. Her iki çalışma mukayese edildiği zaman devlet dâhilinde süre gelen siyasi, sosyal ve iktisadi problemlerin belirlenmesinde benzeş tespitler söz konusu olsa da sorunların kaynaklandığı temel amiller ve bunların aşılmasına yönelik çözüm önerlerinde iki müellif birbirinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda parasal reform ile ilgili müelliflerin ortaya koymuş olduğu ve yukarıda izahına çalıştığımız husus buna örnek teşkil eden durumlardan yalnızca birisidir. Gerek el-Makrîzî gerek el-Esedî'nin eserlerini kaleme aldıkları dönem, Memlûkların her açıdan gerileme devrine tekabül eden Çerkezler devridir. Bahrî Memlûklar devrindeki bazı enflasyon

192 El-Esedî, *et-Teyisîr ve'l-İtibâr*, 127.

193 El-Esedî, *et-Teyisîr ve'l-İtibâr*, 129-130; "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 16

194 Islahi, "Al-Asadi and His Work al-Taysir", 17.

olaylarına yer vermiş olsa da el-Makrîzî'nin eserini tamamladığı süreç Memlûk tarihinin belki de en istikrarsız dönemlerinden birisi olan Berkûk'un oğlu Ferec'in saltanat sürecine rastlıyordu. El-Esedî'ye gelince, onun eserini tamamladığı dönem olan Sultan Çakmak'ın iktidar devresi ise yine Mısır'da salgın ve kıtlık olayların kesifleştiği ve buna dayalı olarak gıda fiyatlarında anormal artışların yaşandığı bir süreç olması münasebetiyle önemlidir. Bu olumsuz tabloya ilişkin pek çok veri ve anekdot Memlûk kroniklerinde dağınık bir şekilde yer etmektedir. Bu münasebetle siyasetname türünde yazılmış ve özellikle sosyoekonomik sorunlara odaklı bu iki müstakil eser sayesinde biz devletin gerileme sürecine ilişkin kayda değer pek çok orijinal bilgiyi derli toplu bir şekilde edinmiş oluyoruz. Meseleye nereden bakılırsa bakılsın, Memlûkların siyasi, sosyal ve ekonomik birçok sorunla baş etmek zorunda kalacağı bu ikinci saltanat devresinde, üst yönetim mensuplarını uyarmak ve yine pek çok soruna dikkat çekmek bakımından böylesine iki çalışmanın ortaya çıkması zaruri idi. Bu yönüyle de iktisat tarihi açısından oldukça önemli olan bu eserlerin dönem koşullarında kayda değer bir boşluğu doldurduğu ancak bunların devrin sultanları ve bürokratları tarafından çok da dikkate alınmadığı inancındayız. Her iki eserde de takip edilen yöntem, metot ve sorunların çözümüne yönelik yaklaşımlarda İbn Haldûn'un tesiri ne kadar ehemmiyetliyse, İbn Haldûn'un metodunun sonraki nesil tarihçiler tarafından Memlûk tarihçiliğine uyarlanarak devam ettirilmiş olması ve bu alanda farklı yapıtların ortaya çıkması da bir o kadar mühimdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Abdelhamid, Tarek Galal, Toudy, Heba. *Selections from Subh al-A'shā by al-Qalqashandi, Clerk of the Mamluk Court: Egypt: "Seats of Government" and "Regulations of the Kingdom", From Early Islam to the Mamluks*. Routledge: Tylor&Francis, 2017.

Ağır, Abdullah Mesut. *Memlûklarda Ticaret*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.

-*Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Sultan Çakmak Dönemi 1438-1453* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

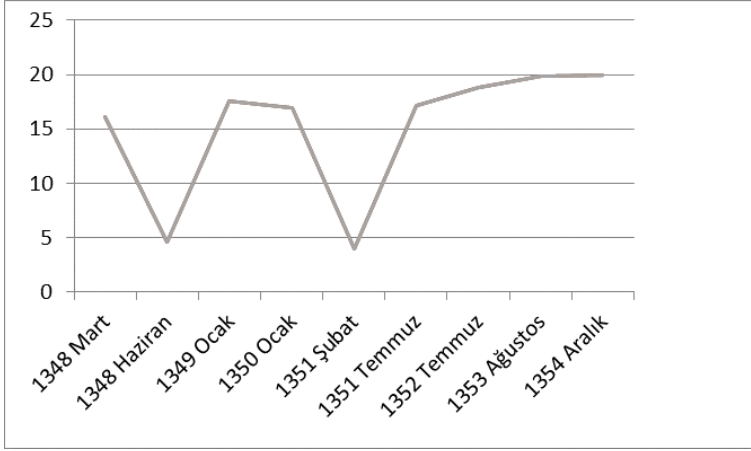
-“The Plague and its Affects to the Mamluk Economy and Society.” *International Conference on Social Sciences and Humanities 'de sunulan bildiri*, 10-12 Haziran 2021.

- Allouche, Adel. *Mamlûk Economics: A Study and Translation of al-Maqrizi's Ighathah*. Salt Lake City: Utah University Press, 1994.
- Almahlı, Ayham *El-Makrîzî'nin İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme Eserinin, Muhtevası ve Tahilili*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Ashtor, Eliyahu. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. London: Collins, 1976.
- “Levantine Weights and Standart Parcels: A Contribution to the Metrology of the Later Middle Ages”, *East-West Trade in the Medieval Mediterranean*, Editor Z. Kedar. Variorum Reprints, London 1986.
- The Kārīmī Merchants”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 88 (1-2) (1956): 45-56.
- “The Economic Decline of the Middle East During the Later Middle Ages”, *Asian and African Studies* 15/3 (1981): 253-286.
- Ay, Resul. “Orta Çağ Anadolu’sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, Âlimler ve Dervişler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 3 (2006): 26-27.
- Ayalon, David. “Mamluk Military Aristocracy: A Non Hereditary Nobility”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 10 (1987): 205-210.
- Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, I-II-III. Çeviren Abdullah Mesut Ağır. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2015.
- Balog, Paul. *The Coinage of Mamluk Sultan of Egypt&Syria*. New York: The American Numismatic Society, 1964. Erişim: 7 Nisan 2021, <http://numismatics.org/digitalibrary/ark:/53695/nnan55713>.
- Borsch, J. Stuart. “Nile Floods and the Irrigation System in Fifteenth-Century Egypt”, *Mamluk Studies Review* 4 (2000): 131-145.
- Dols, Michael Walter. *The Black Death in the Middle East*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
- Edo, Anthony - Melits, Jacques. “Does the inflow of precious metals from the New World really explain the ‘Great Inflation’ in Renaissance Europe?”, *Voxeu* 10 November 2019. Erişim 24 Nisan 2021. <https://voxeu.org/article/does-inflow-precious-metals-new-world-really-explain-great-inflation-renaissance-europe>.
- Dünya, Ahmed Şevki. “Kıra’a İktisâdiyye fi Kitâbü’t-Teysîr ve’l-İhtibâr bi mâ yecib Husnû’l-Tedbîr ve’l-Tasarruf ve’l-İhtiyâr li Muhammed b. Muhammed b. Halil el-Esedî”, *Mecelle Camiatü’l-İmam Muhammed Suddü’l-İslâmiyye* 5 (1991): 197-226.
- Ener, Mine. *Managing Egypt’s Poor and the Politics of Benevolence, 1800-1952*. Princeton and London: Princeton University Press, 2003.
- Esedî, Muhammed. *et-Teysîr ve’l-İhtibâr ve’l-Tahrîr ve’l-İhtibâr fi mâ Yecibü min Hüsnî’l-Tedbîr ve’l-Tasarruf ve’l-İhtiyâr*. Hazırlayan Abdülkadir Ahmed Tuleymât. Kahire: Darü’l-Fikrî’l-Arabi, 1967.
- Findlay, Ronald. “Globalization and the European Economy: Medieval Origins to the Industrial Revolution”, *Columbia University Department of Economics Discussion Paper Series*. New York, 2002: 1-46. Erişim: 17 Nisan 2021. <https://core.ac.uk/download/pdf/161436673.pdf>.
- Fischel, J. Walter. “The Spice Trace in Mamluk Egypt. A Contribution to the Economic History of Medieval Islam”, *Journal of Economic and Society History of the Orient* 1/2 (1958): 157-174.

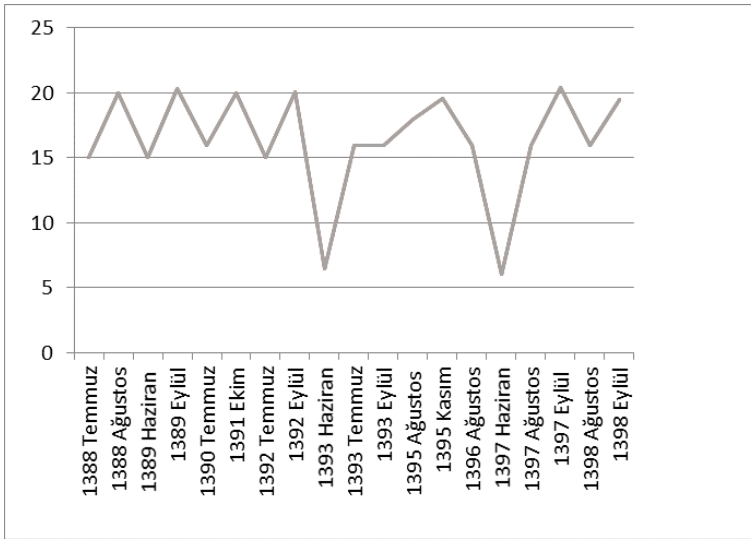
- Gökhan, İlyas. “Memlûk Sultanı Zâhir Seyfüddîn Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadî Buhranları (H. 842-857/M. 1439-1453)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2006): 341-366.
- Helm, Crom. *Egypt (Routledge Revival): MERI Report Routledge Revivals: Middle East Research Institute Reports*. New York- Routledge: Tylor&Francis, 2015.
- İbn Fazlullah el-Ömeri. *Mesâlikü'l-Ebşâr fî Memâlikü'l-Emşâr*, Neşreden Fuat Sezgin. Frankfurt, 1988.
- İbn Haldun. *Şark İslam Klasikleri: Mukaddime II*. Çeviren Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XIV*. Çeviren Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları 1994-1995.
- Kallek, Cengiz. “İrdeb”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 22: 440-442. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Islahi, Abdul Azim. “Al-Asadi and His Work al-Taysir: A Study of His Socio-Economic Ideas”, *Islamic Economics Institute, KSA*, (2016): 1-35.
- Lutfi, Huda. “Coptic Festivals of the Nile: aberrations of the past”, *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, Editor Thomas Philipp, Ulrich Haarmann, 254-282. New York: Cambridge University Press, 1998.
- Makrîzî, Takiyeddîn Ahmed. *Kitâbü's-Sulûk li-Marifet Duvelü'l-Mulûk V*. Hazırlayan Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- İğâsatu'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*. Hazırlayan Kerem Hilmi Ferhat. Kahire: Aynu'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İçtimaiyye, 2007.
- Meloy, John L.. “The Merits of Economic History: Re-Reading al-Maqrîzî's Ighâthah and Shudhur”, *MSR* VII-2 (2003): 183-203.
- Mujani, Wan Kemal. “The Nile and Irrigation System during the Mamluk Period (1468-1517)”, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 5/9 (2011): 2264-2268.
- Nasser, Shady, *The Transmission of the Variant Readings of the Qur'ân: The Problem of Tawâtur and the Emergence of Shawâdh*, Leiden: Boston-Brill, 2013.
- Nüveyrî, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Hazırlayan Necib Mustafa Fevvâz, Hikmet Küşlü Fevvâz. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Orman, Sabri. “İslâmî Düşünce Geleneğinde İktisadî Krizler Meselesi”, *Prof. Dr. İlker Parasız'a Armağan: İktisadî Krizler ve Türkiye Ekonomisi*, editör Nadir Eroğlu, İlhan Eroğlu, Halil İbrahim Aydın: 395-429. Ankara, Orion Kitabevi, 2015.
- Poliak, N. Abraham. “Some Notes on the Feudal System of the Mamluks”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, v. 69/1 (1937): 97-107.
- Rabat, Nasser. “Who Was al-Maqrizi? A Biographical Sketch”, *Mamluk Studies Review* VII/2 (2003): 1-19.
- Sabra, Adam. *Poverty and Charity in Medieval Islam Mamluk Egypt 1250-1517*. Cambridge: Cambridge Studies in Islamic Civilisation, 2006.
- Sahillioğlu, Halil. “Esedî, Muhammed b. Muhammed”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 11: 369-370. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Sezgin, Eymen Fuad, “Makrîzî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 448-451.

- Shillington, Kevin. *Encyclopedia of African History: A –G*. New York and London: Taylor & Francis, 2005.
- Tomar, Cengiz. “Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldûn Yaklaşımları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 16 (2006): 1-26.
- Yalçın, M. Fatih. “İktisadî Buhranlar Üzerinden Sultan Eleştirisi: Makrîzî ve İğâsetü'l-Ümme Adlı Eseri”, *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*, Editör Sezai Engin: 60-79. İstanbul: Endülüs, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Düvelü'l-İslâm*. Hazırlayan Hasan İsmail Merve, Mahmûd el-Arnaut. Beyrut: Dâru Sadır, 1999.

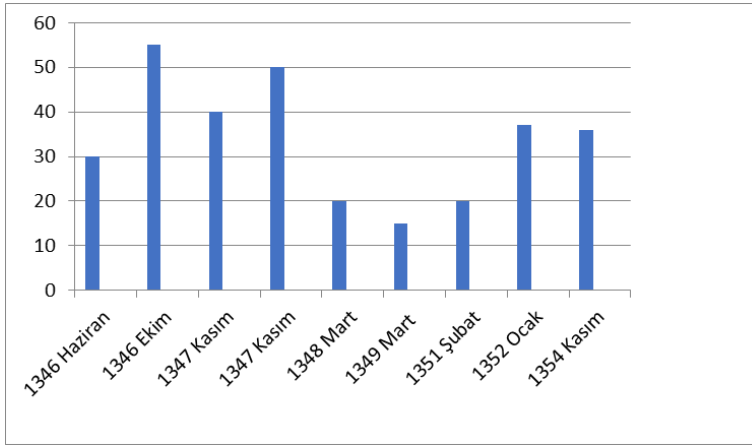
Grafikler

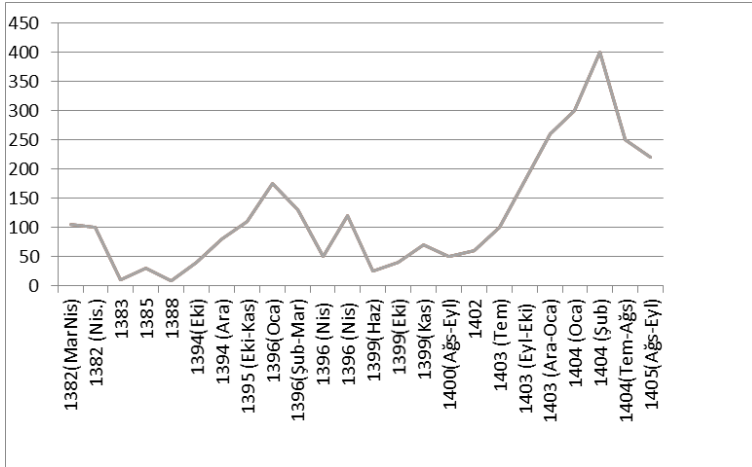
Grafik 1. 1348 ve 1354 yılları arasındaki Nil suyunun rejimini gösteren grafik dökümü

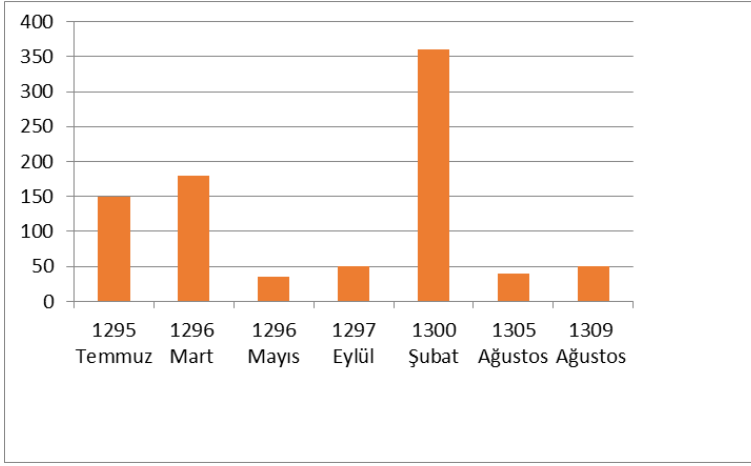
Grafik 2. 1388 ve 1398 yılları arasındaki Nil suyunun rejimini gösteren grafik dökümü

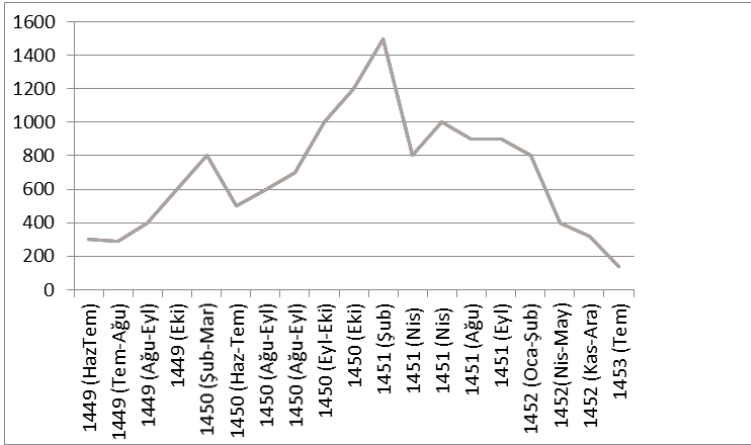
Grafik 3. 1346-1354 yılları arasındaki bazı aylarda irdeb başına buğdayın dirhem fiyatı

Grafik 4. 1382-1405 yılları arasında irdeb başına buğdayın dirhem ve dirhem min el fulûs fiyatının değişim grafiği

Grafik 5. 1295-1309 yılları arasında irdeb başına buğdayın dirhem fiyatının seyri

Grafik 6. 1449-1452 yılları arasında Kahire’de buğdayın dirhem min el fulûs cinsinden irdeb fiyatlarının değişim grafiği

